

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
Вип. 15. 2011. С. 232–256.

Орест КОРЧИНСЬКИЙ

ПРО ПЕЧЕРИ ТА ПЕЧЕРНІ КОМПЛЕКСИ В МІСТІ МИКОЛАЄВІ
НА ЛЬВІВЩИНІ ТА В ЙОГО ОКОЛИЦЯХ

Печери з давніх часів приваблювали людей своєю таємничістю. В них селилися, переховувалися від ворога, створювали культові споруди, проводили ритуальні обряди, хоронили покійників. Всебічне вивчення печер, а також пов'язана з ними господарська та інша діяльність залишається актуальною проблемою сучасних наукових досліджень [Берест, 2011; Мацек, 1995].

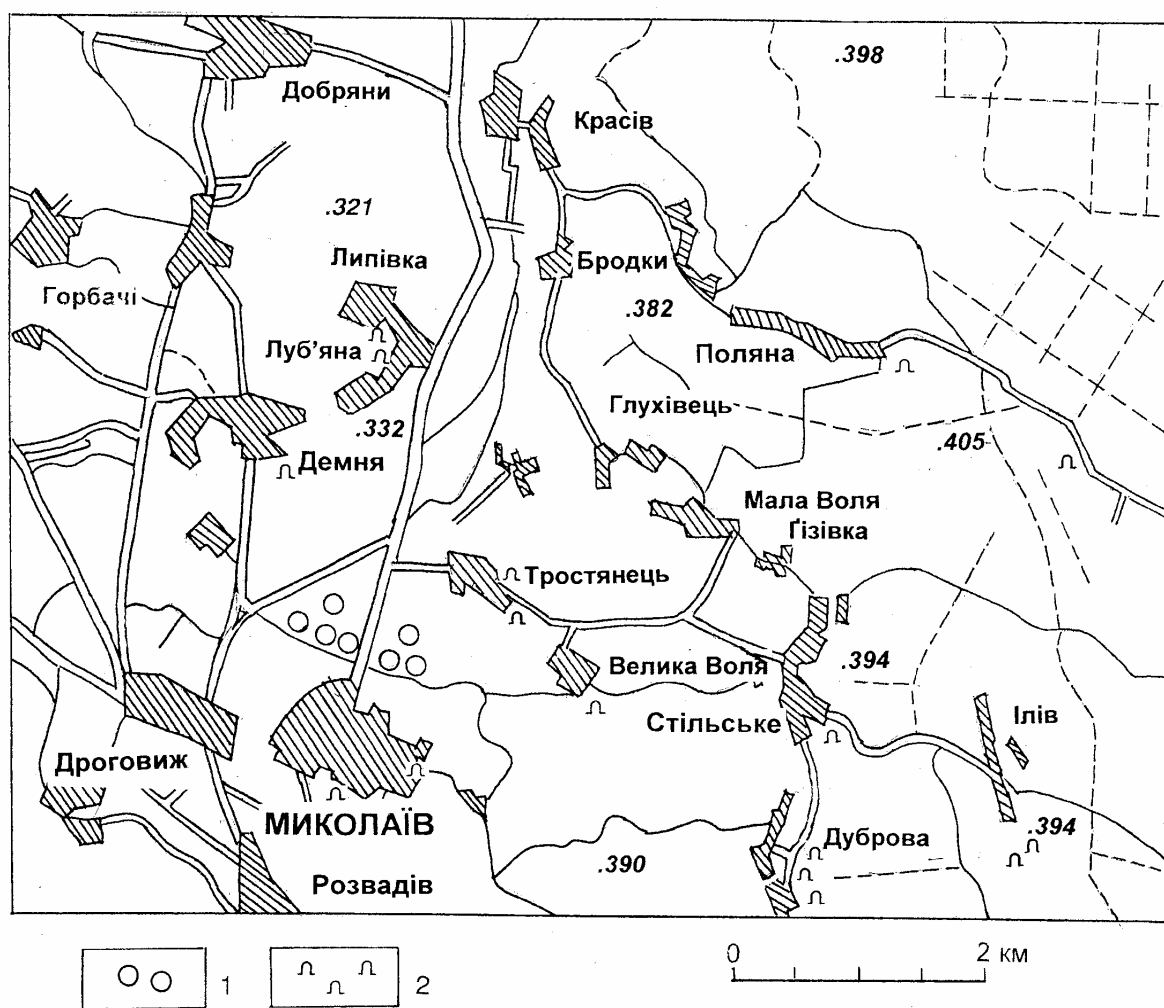

Рис. 1. Карта розташування печер та печерних комплексів: 1 – печерні комплекси; 2 – печери
Fig. 1. Map of situation of caves and rock complexes: 1 – rock complexes; 2 – caves

Печери можна поділити на дві групи: такі, що мають природне походження і лише частково були видозмінені людиною для певних цілей і такі, що від початку і до кінця були створені людиною з певною метою їх цільового використання. Саме цей тип печер та печерних комплексів є предметом нашого дослідження, а головним завданням його є спроба дати узагальнюючу характеристику цьому типу пам'яток та в міру можливості реконструювати їхне

первісне призначення і тривалість цільового використання. Під час багатолітніх досліджень історико-культурного комплексу VIII – поч. XI ст. з центром у с. Стільське Миколаївського району Львівської області, що проводились Верхньодністрянською археологічною експедицією НАН України під керівництвом автора, виявлено і частково досліджено велику кількість пам'яток різних типів та різних часових періодів. Серед них помітну групу становлять витесані у камені вапняково-піщаникового походження різноманітні печери, а також складні печерні комплекси. Вони суттєво відрізняються від останніх своєю монументальністю, досконалістю форм, оригінальністю вирішення інтер'єрів залів та загадковими схемами розміщення численних проходів та коридорів між ними. Ці унікальні у своєму роді пам'ятки, за умови правильного визначення часу їх виникнення, цільового призначення та тривалості функціонування, заповнять прогалину в історії та культурі нашого краю.

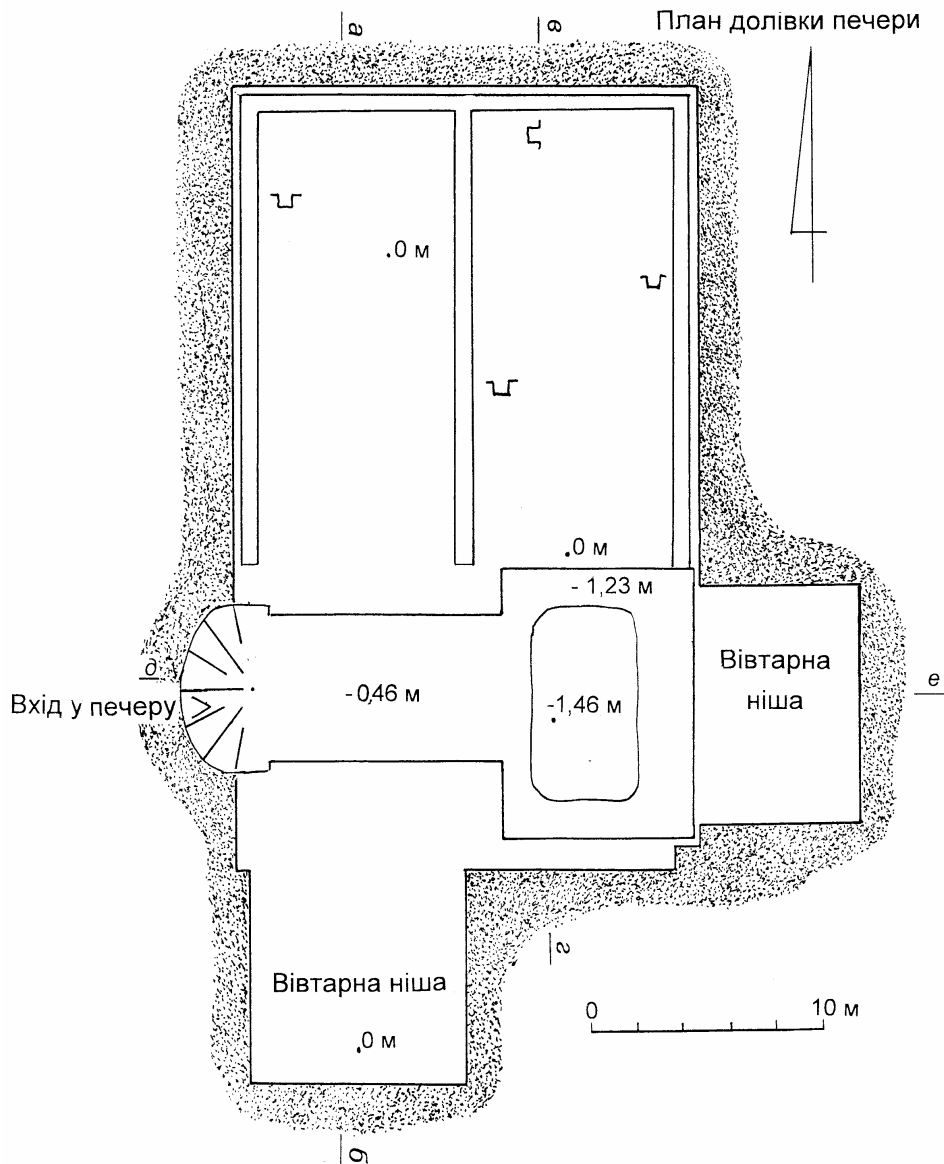

Рис. 2. План долівки печери в с. Велика Воля
Fig. 2. Plan of the bottom of cave near Velyka Volia

Проведеними у 1988, 1992 та у 2010 роках археологічними дослідженнями встановлено, що велике скупчення печер та печерних комплексів, що містяться на північній, південній та східній околицях міста Миколаєва – районного центру Львівської області та у найближчих до

нього населених пунктах: Дуброва, Ілів, Тростянець Поляна Луб'яни, Гута Щирецька, а також у лісах, що між ними (рис. 1). Результати цих досліджень були частково опубліковані [Корчинський, 1993, с. 1–23; 1998, с. 129–133; Korczyński, 2000, s. 67–82; 2004, s. 1–7].

За попередніми даними, кількість печер та печерних комплексів на означеній території сягає близько 200 одиниць. Велика їх кількість була зруйнована (підірвана) у воєнні та післявоєнні роки, інша частина затоплена водоймами та засипана, як на Тростянці та Дуброві. Трапляються окремі випадки започаткування робіт по спорудженню печер, які з невідомих причин так і не були завершені. В результаті проведених геофізичних досліджень Карпатським відділенням Інституту геофізики ім. С. Суботіна Національної академії наук України та Верхньодністрянською археологічною експедицією НАН України встановлено, що під поверхнею городища у с. Стільське, та у найближчих його околицях в населених пунктах Дуброва та Ілів наявні ознаки великої кількості підземних пустот, що дає підстави для припущень про велику кількість печер та печерних комплексів, які залишаються закритими.

До недавнього часу питання походження печер та печерних комплексів залишалось не з'ясованим. Місцевому населенню також не було нічого відомо про їх походження. Печери тривалий час використовуються у господарській діяльності, переважно для зберігання овочів у осінньо-весняний період. З огляду на це, існує думка, що печери, були висічені століття тому спеціально для господарських цілей. Окрім того повідомляють, що печери також відновлювали і учасники визвольних змагань 1930-х – початку 50 років, у яких вони переховувались.

Про печерні комплекси, що збереглися на північній околиці м. Миколаєва в ур. Лиса (Чорна) Гора можна почути розповідь, що вони є рештками об'єктів військового призначення Першої світової війни. При цьому наводять приклад печери в ур. Дзот, де справді була встановлена вогняна точка. Проте отримані наукові дані незаперечно вказують на те, що ці об'єкти були створені дуже давно, а відтак мали зовсім інше первісне призначення.

З огляду на те, головне завдання сучасних досліджень полягає у встановленні часу виникнення, потребі використання та тривалості первісного функціонування цих пам'яток. Це вимагає від дослідників всебічного їх вивчення та глибокого наукового аналізу.

Топографія пам'яток є дуже різноманітною. Що стосується печер, то вони містяться у різних природних умовах, на різній висоті – від 3 до 50 м над рівнем рік, потоків чи над рівнем долин. Печери споруджувались як на похилих поверхнях скель і були легко доступними, так і на значній висоті у вертикальних стінах, доступ до яких був суттєво утруднений. Вхід у печеру містився у фасадній частині і слугував одночасно вікном, через яке більшу частину дня потрапляло світло. Через це печери споруджували у скелястих відслоненнях, звернутих до півдня чи заходу. Дуже рідко трапляються випадки, коли вхід містився з північного та східного боку. В окремих випадках до печер провадять сходинки, висічені у камені.

Як встановлено, вхід до печери мав переважно прямокутну, або близьку до квадрата форму. Розміри входу були різними і коливаються від 0,6 до 0,8 м в ширину і від 0,7 до 1,10 м у висоту. Інколи вхід у печеру був прикрашений заглибленою у камені прямою лінією, що простягалася вздовж його периметра, або пів-округлим фронтоном, що увінчував його верхню частину. Перед тим, як відновлювати печеру, у більшості випадків поверхню скелі намагалися вирівняти.

Для інтер'єрів печер властиві невеликі приміщення-кімнати, переважно прямокутної або близької до квадрата форми, площа яких сягала 1,5–5,2 м. Їхня долівка рівна, горизонтальна, стіни – вертикальні, акуратно обтесані і переважно орієнтовані за сторонами світу. В окремих печерах на висоті 1,2–1,4 м над рівнем підлоги простежується плавний перехід у заокруглену, купольну стелю, яка знаходиться на висоті 1,85–2,3 м над підлогою. Кути таких печер у міру наближення до стелі набирають заокруглених форм. В окремих печерах протилежна до входу стіна має форму півкруга і плавно переходить в аркоподібну стелю. Долівки печер є досить рівні, горизонтальні і розміщені на глибині 0,6–1,1 м нижче від рівня входу. В окремих печерах збереглися кам'яні сходинки, приставлені до стіни з внутрішнього боку або ж висічені у ній.

Невід’ємним елементом інтер’єру більшості печер були різноманітні ніші, які, очевидно, мали різне призначення. Вони відзначаються різними формами та розмірами. Їх характеризує здебільшого квадратна або прямокутна форми зі сторонами від 15×15 см до 50×50 см. Ніші заглиблені у стіну на 15–20 см. У печері, що міститься на південь від с. Велика Воля, ніші сягають у висоту 2 м, а в ширину 1 м. Їхні площини рівні, а поверхні гладкі і досконало обтесані. Усі ознаки вказують на те, що такий тип ніш призначався для встановлення ікон, або невеликих іконостасів.

Ніші іншого типу мають пів-циліндричне склепіння верхньої частини і горизонтальну основу. Вони заглиблені у стіну на 0,4–0,5 м. У горизонтальних площинах цих ніш видобані заглиблення прямокутної форми з заокругленими кутами. Стінки заглиблення плавно нахилені до середини і переходять у плоске дно з теж заокругленими кутами. Довжина і ширина цих заглиблень відповідно становить 1,4×0,55 м, а дно залягає на глибині 0,4–0,55 м. Усі ці ніші довшою стороною розміщені вздовж стіни. За усіма ознаками ці ніші, ймовірно, призначалися для зберігання мощів святих. Горизонтальна поверхня заглибленої ніші накривалися кам’яною плитою.

У стінах печер зафіксовані інші заглиблення. Одні у вигляді пазів, у які закріплювалися дерев’яні конструкції хатніх предметів, інші, ймовірно, призначалися для встановлення освітлення: свічок чи лампадок. Їх характеризують заглиблення неправильної кулястої форми діаметром 0,2–0,3 м, в яких у верхній частині зафіксовано товстий шар кіптяви.

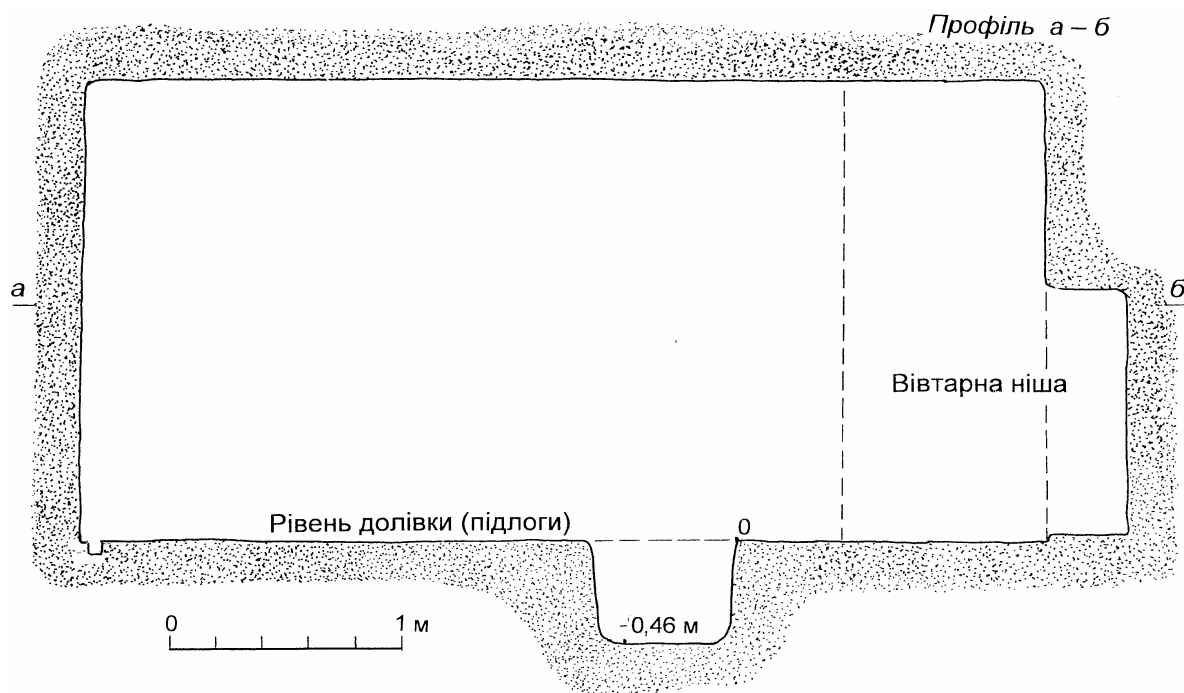

Рис. 3. Печера біля с. Велика Воля. Профіль а–б

Fig 3. Cave near Velyka Volia Profile a–b

На особливу увагу заслуговує печера, що знаходиться в лісистій місцевості, на віддалі близько 1,5 км на південь від с. Велика Воля [Корчинський, 1993, с. 23]. Вхід до неї висічено з західного боку у вертикальній стіні скельних відслонень вапняково-піщаникового походження, на висоті близько 20 м над рівнем долини. До входу у печеру, від підніжжя скелі вгору (3,8 м) провадять заглиблені у вертикальній стіні сходи. Сам вхід до печери дуже зруйнований вивітряннями піщаника, через що набрав неправильної округлої форми. Але детальними дослідженнями вдалося встановити, що первісний вигляд входу мав прямокутну форму, близьку до квадрата – 0,88 м у ширину і 0,92 м у висоту. На внутрішній стіні, у місці

входу до печери, збереглися сліди чотирьох сходинок, видовбаних у камені, якими опускалися на підлогу.

Інтер'єр печери характеризує складне планування. Приміщення в основі має правильну прямокутну форму $3,25 \times 1,95$ м ($6,3$ м²) і стінами розміщено за сторонами світу. Пази, що висічені вздовж більшої половини долівки, вказують на те, що стіни печери і, очевидно, підлога були обшиті деревом.

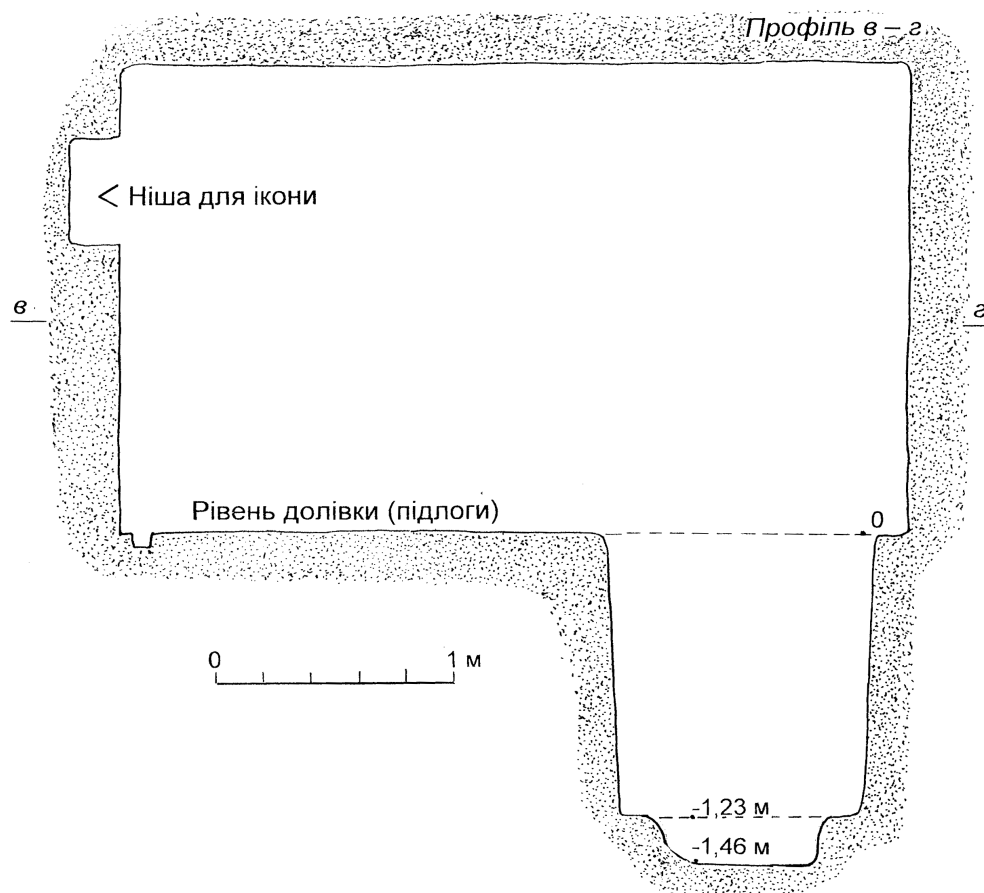

Рис. 4. Печера біля с. Велика Воля. Профіль в-г
Fig. 4. Cave near Velyka Volia Profile в-г

У правій частині стіни, що знаходиться зі східного боку, висічена вертикальна ніша по всій висоті приміщення. Вона має правильну прямокутну форму шириною 1 м, висотою 2 м і заглиблена у стіну на 0,67 м. Площини її взаємно перпендикулярні, рівні та гладкі (рис. 2, 3, 4, 5).

Ліворуч від описаної ніші, на віддалі 0,25 м і на висоті 1 м зафіксовано невеличку нішу розмірами $0,2 \times 0,3$ м, розміщену довшою стороною вертикально і заглиблену у стіну на 0,15 м.

У правій частині стіни, з південного боку, знаходиться інша ніша. Вона розміщена по вертикалі на всю висоту приміщення і сягає 2,07 м. Її ширина становить 0,9 м і вона заглиблена у стіну на 0,9 м. Нижня частина цієї ніші на висоту 1 м над рівнем підлоги поглиблена у стіну ще на 0,34 м. Її верхня частина має плавне дугоподібне завершення.

У центральній частині стіни, що знаходиться з північного боку, на висоті 1,2 м вище рівня підлоги збереглася третя ніша. Вона має правильну квадратну форму $0,45 \times 0,45$ м і заглиблена у стіну на 0,2 м. Усі її стінки рівні, гладенькі.

На західній стіні, у протилежних кутах знаходяться два невеличких отвори-віконечка. Те, що розташоване у правому куті, має округлу форму діаметром 0,2 м, а те, що з протилежного боку – квадратне $0,23 \times 0,23$ м.

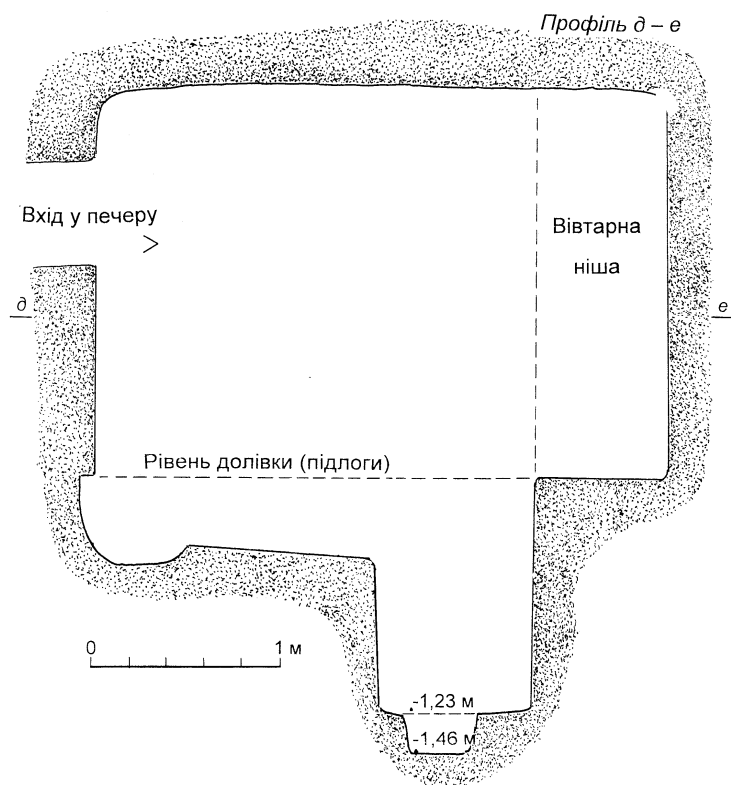

Рис. 5. Печера біля с. Велика Воля. Профіль д-у
Fig. 5. Cave near Velyka Volia Profile d-u

заглиблення правильної прямокутної форми з глибиною 0,45 м, яке завершується біля стіни 0,67×0,7 м з плавно заокругленим краєм з західного боку.

Ліворуч від входу до печери на віддалі близько 10 м, на вертикальній стіні, збереглися рештки примітивної різьби у камені, представлені у вигляді декількох двораменних хрестів, що здіймаються над символічним трикутним підвищенням, яке, можливо, символізує Голгофу. Висота різьби становить 0,4 м, а ширина 0,2 м (рис. 6).

Під час проведених обстежень у печері не було виявлено жодних ознак чи артефактів, які б вказували на час виникнення чи тривалість її первісного використання, зате на схилах підвищення, на якому знаходиться печера, у зачистках ям виявлено близько двох десятків уламків глиняного ліпного та кружального посуду IX–X та XIV ст. (рис. 8, 6–11, 15–17, 20, 21).

Невелика група рукотворних печер була виявлена на південній околиці с. Ілів, на лівому березі р. Повець в ур. Печера. Вони містяться на стрімкому північному схилі мисоподібного

Долівка печери – горизонтальна, рівна. У східній її частині, вздовж периметра стіни, а також по центру, з півночі на південь, на віддалі 2,1 м пролягають висічені пази, що мають квадратний профіль 0,15×0,15 м. З правого боку під заглибленою нішею висічена яма правильної прямокутної форми 112×76 м, довша сторона якої розміщена по лінії північ – південь. Її стінки вертикальні, рівні. Дно ями горизонтальне, залягає на глибині 1,23 м. У дні ями висічена яма менших розмірів 0,35×0,68 м, орієнтована довшою стороною в напрямку північ – південь. Її кути заокруглені, стінки плавно нахилені до середини і переходять у плоске дно, що залягає на глибині -1,46 м.

Від західної стінки великої ями, в напрямку до входу, розташованого із західного боку печери, знаходиться видовбане

з прямокутним профілем шириною 0,6 м і незначним розширенням прямокутної форми

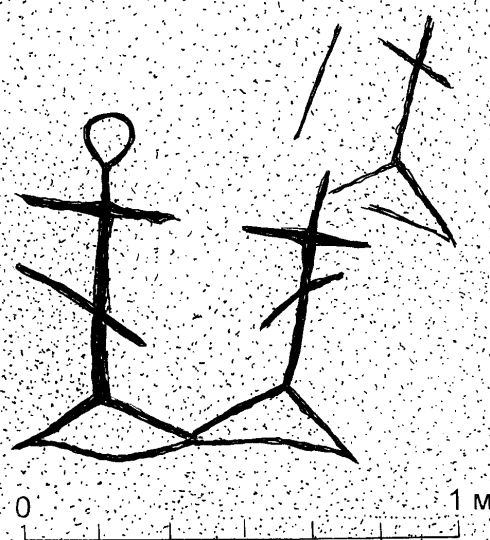

Рис. 6. Наскельна різьба у камені біля печери в с. Велика Воля
Fig. 6. Rock engraving on stone near the cave near Velyka Volia

виступу плоскогір'я на висоті близько 60 м над долиною. Печери висічені у вертикальній стіні потужних відслонень вапняково-піщаникового походження. Найбільш привабливою з них є печера, що розташована у східній частині скельної групи, яка розміщена фасадом до півночі. Вхід до печери висічений у вертикальній скелястій стіні на висоті 2,7 м над рівнем підніжжя скелі. Його характеризує вертикально розміщений отвір у вигляді щілини, що має неправильну прямокутну форму з розмірами 1,9 м у висоту та 0,5 м у ширину. У верхній частині прохід помітно завужений і сягає в ширину 0,3 м (рис. 7).

Ліворуч від входу на віддалі 1,3 м знаходиться наскрізний отвір-вікно, яке має неправильну прямокутну форму 0,26×0,3 м і довшою стороною розміщене по вертикалі. В напрямку на схід, на віддалі 4,5 м і на висоті 3,2 м над рівнем підніжжя скелі, у вертикальній стіні знаходиться видовбана ніша, яка ймовірно призначалася для встановлення ікони. Її розміри – 0,3×0,4 м. Довшою стороною вона розміщена по вертикалі і заглиблена у скелю на 3–5 см.

Інтер'єр печери – це одне приміщення – кімната, що має форму неправильного прямокутника, розмірами 3,6×4 м. Стіни розміщені площинами за сторонами світу. Їхні поверхні загалом вертикальні, рівні і лише у місці переходу у стелю та долівку мають плавне заокруглення. Виняток становить стіна, розміщена з півдня – навпроти входу в печеру. Вона є вертикальною, рівною і розташована під прямим кутом до інших стін, підлоги та стелі (рис. 3, 2–5).

У центральній частині цієї стіни, на висоті близько 1,35 м є рештки ніші 0,25×0,26 м, заглибленої у стіну до 2,5–3,5 см, яка призначалася для встановлення ікони. Вздовж краю ніші пісковик увібрав у себе окис міді (Cu₂O), це, можливо, є свідченням, що ікона мала мідне обрамлення або ж була повністю мідною.

У стіні, вздовж усього периметру по вертикалі, є видовбане заглиблення – паз, який має прямокутний профіль шириною 0,1–0,12 м і заглиблений у стіну на 0,15 м. Можливо, цей паз використовувався для закріплення основи іконостасу. Місцеве населення переповідає, що згідно з давніми переказами, стіна в печері відсувалася і від неї далі провадив довгий підземний хід.

Печера зазнала значного руйнування від бездумної діяльності людини. На її стінах знаходяться видовбані різноманітні заглиблення та надписи. Суттєво постраждала і долівка, через що її поверхня має помітні нерівності. Праворуч від входу, на долівці спостерігаємо підвищення неправильної прямокутної форми приблизно 1,1–1,2×1,7–1,8 м, яке видовжене в напрямку північ – південь і примикає до західної стіни. Його краї є маловиразними, затертими від численних відвідувань. Висота підвищення сягає найвищої відмітки 0,3–0,4 м від входу у печеру. Можливо, це підвищення належить до так званого типу пристінних лав [Берест, 2011, с. 159, 160]. Стеля печери не рівна, горизонтальна, а її боки плавно нахилені до стін. Висота стелі коливається у межах 1,85–2 м.

Під час обстежень у самій печері не було виявлено жодних археологічних матеріалів, які б могли пролити світло на час її спорудження чи початок її цільового використання. Тим часом на схилах, що опускаються від підніжжя печер у долину р. Іловець трапляються поодинокі фрагменти глиняного ліпного та кружального посуду дуже широкого хронологічного діапазону: VI–VII, VIII–X та XIV–XV ст. (рис. 8, 1–3, 5, 12–14, 18, 19). Знахідки цих, хоч і мало чисельних артефактів все ж наводять на думку, що виявлені на стрімких схилах біля підніжжя печер матеріали повинні мати прямий зв'язок з печерами, а точніше з їхніми поселенцями.

У північно-західній частині цього скупчення пам'яток – на північній околиці м. Миколаєва, районного центру Львівської області, збереглися рештки десяти загадкових печерних комплексів, три з яких були відкриті в останні роки О. Деревягіним. Більшість з них містяться на плато з подвійною назвою – Лиса або Чорна Гора. Це підвищення в плані має неправильну трикутну форму, а його кути звернуті в напрямку північ-схід-захід. Плато домінує над довкіллям на 25–35 м і займає площу близько 70 га (рис. 9).

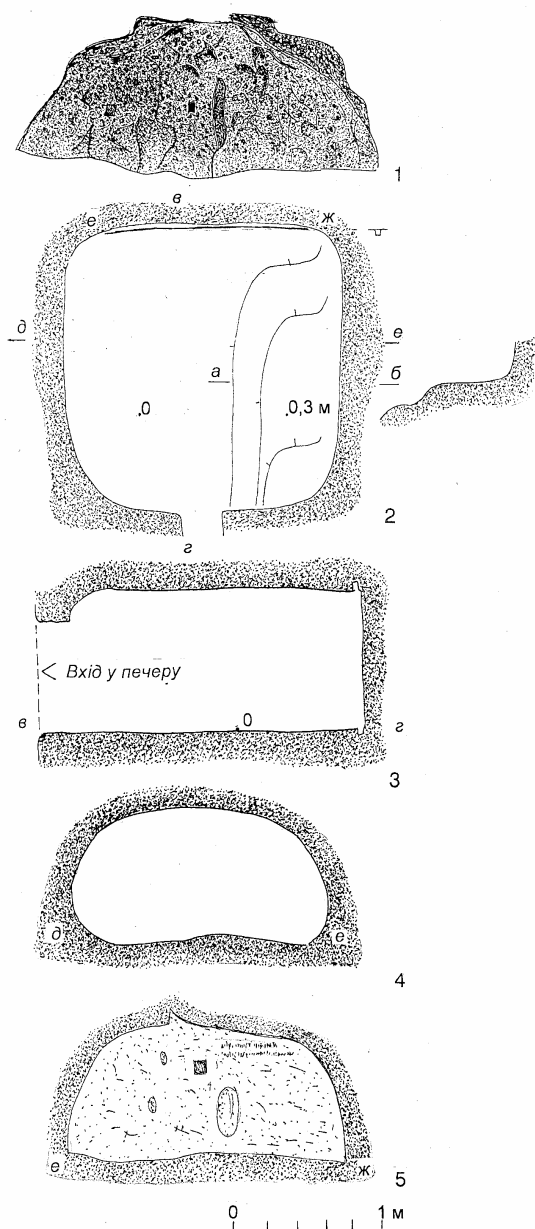

Рис. 7. План печери в с. Ілів. 1 – вид на печеру; 2 – план печери на рівні долівки, профіль а–б; 3 – профіль в–г; 4 – профіль д–е; 5 – профіль е–ж (задня стінка печери)

Fig. 7. Plan of the cave in Iliv. 1 – view at the cave; 2 – plan of the cave on the level of its bottom, profile a–b; 3 – profile v–g; 4 – profile d–e; 5 – profile e–z (back wall of the cave)

каються в долину до підніжжя, яке міститься на 8 м нижче від рівня майдану.

Майдан північним краєм межує з рівною, вертикальною стіною вапняково-піщаникового походження, яка є фасадом печерного комплексу. Весь фасад має рукотворне походження і був створений людиною в результаті штучного відсічення нерівних поверхонь скель. Довжина фасаду зі сходу на захід становить 25,2 м. Верхню його частину увінчує ледь помітний фронтон підтрикутної форми з нахилами у східному та західному напрямках.

Печерні комплекси розміщені ланцюгами у два ряди паралельно один до одного і простягаються з північного заходу на південний схід на віддаль 3 км. Віддаль між двома рядами становить 0,5–0,8 км. Характерною особливістю для них є те, що всі вони звернуті фасадами до півдня і відрізняються від описаних печер незрівнянно великими розмірами, численними приміщеннями, з'єднаними між собою великою кількістю проходів дивовижної конфігурації. Перед фасадами цих комплексів розташовані штучно споруджені майдани, які вздовж периметра опоясані земляними валами штучного походження. Питання їхнього первісного призначення та тривалості функціонування вимагає всебічних наукових досліджень. Тому автор свідомий того, що проведені ним дослідження у вигляді археологічної розвідки та детальних обмірів є недостатніми для ширших узагальнень. Зупинимося на детальній характеристиці окремих із них.

Печерний комплекс I розташований на південному схилі плато у межах висот 307,16–318,96 м н.р.м на віддалі 250 м на північ від місця розгалуження автошляху населений пункт Заклад – завод “Серазіт” – м. Миколаїв та 35–40 м на північ від краю сучасної забудови м. Миколаєва (рис. 10, 11). Він складається з двох частин: печерного комплексу, висіченого у скелях вапняково-піщаникового походження, та майдану-подвір'я, розташованого перед ним з південного боку (рис. 15, 18). Встановлено, що майдан має штучне походження і розташований на висоті 314,43–315,16 м. У плані його характеризує правильна прямокутна форма 28,8×17 м. Довшою стороною він розміщений у напрямку схід-захід. З трьох сторін горизонту: сходу, заходу та півдня – майдан вздовж периметра оточений земляним валом штучного походження, висота якого сягає 0,8–1 м, а ширина при основі становить 2,7–3 м. Його зовнішні схили стрімко опускаються в долину до підніжжя, яке міститься на 8 м нижче від рівня майдану.

Найвища відмітка на його поверхні відносно поверхні майдану становить 4,3 м, а найнижча з правого та лівого боків – відповідно 3–3,2 м. У найвищому на фасаді місці знаходиться вертикально розміщений наскрізний отвір діаметром 0,5 м і довжиною 1,5 м. Встановлено, що його діаметр суттєво збільшився внаслідок звітрювання, ерозії та руйнівної дії людини.

У фасаді, на однаковій віддалі 1,35–1,4 м один від одного, висічено сім паралельно розміщених тунелеподібних приміщень. Вони містяться у горизонтальній площині і мають

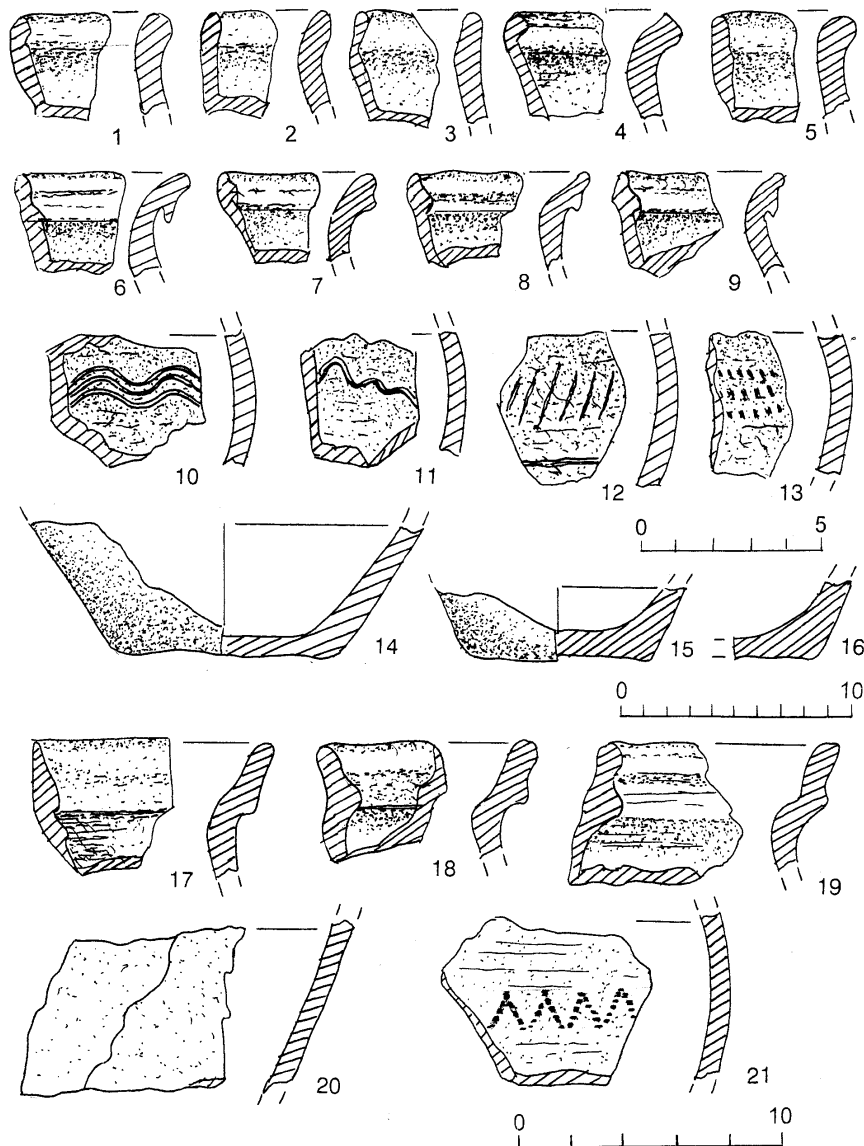

Рис. 8. Фрагменти посуду з підніжжя печер в с. Ілів: 1–3, 5, 12–14, 18, 19; с. Велика Воля: 6–11, 15–17, 20, 21

Fig. 8. Fragment of ware from bottom part of cave in Iliv: 1–3, 5, 12–14, 18, 19; Velyka Volia: 6–11, 15–17, 20, 21

у плані видовжену прямокутну форму. У вертикальному зрізі їх характеризує прямокутна форма (долівка і стіни) і напівциліндричне аркоподібне завершення стелі. Ці зали розміщені довшою стороною в напрямку північ-південь з відхиленням до північного сходу на 20°. При вході до кожного із них на внутрішніх стінах, стелі та долівці збереглися заглиблені пази, в які закріплювалися дверні рами. На стінах, по обидві сторони на висоті 0,85–0,9 м над рівнем підлоги, прорізані суцільні горизонтальні лінії шириною 1–1,5 см і такою ж глибиною.

Встановлено, що вони є міткою, від якої брала початок кривизна аркоподібного зведення стелі. Поперечні стінки своїми обрисами повторюють поперечний профіль кожного приміщення. Зали різняться між собою переважно довжиною і в меншій мірі шириною та висотою. Для всіх них характерний однаковий почерк різби, виконаний залізним долотом у вигляді прямих косих ліній довжиною 5–7 см на глибину до 1 м. Цей своєрідний почерк у камені схоже виконаний рукою одного майстра.

Зала 1 розташована з крайнього західного боку комплексу і має довжину 24 м, ширину 2,32–2,43 м, що складає загальну площу 57 м².

Центральна вісь довшої сторони зали пролягає в напрямку північ-південь з відхиленням на 20° до північного сходу. Стеля утворює правильну напівциліндричну форму з R–1,15–1,18 м і знаходиться на висоті 2,1–2,22 м над рівнем підлоги. На протилежних стінах зі сходу та заходу, по всій довжині на висоті 0,9 м над рівнем долівки прорізана горизонтальна до підлоги лінія, звідки починали витягувати склепіння.

Долівка приміщення – кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску 0,07–0,1 м, нагромадженого від осипання стелі та стін.

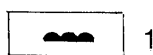
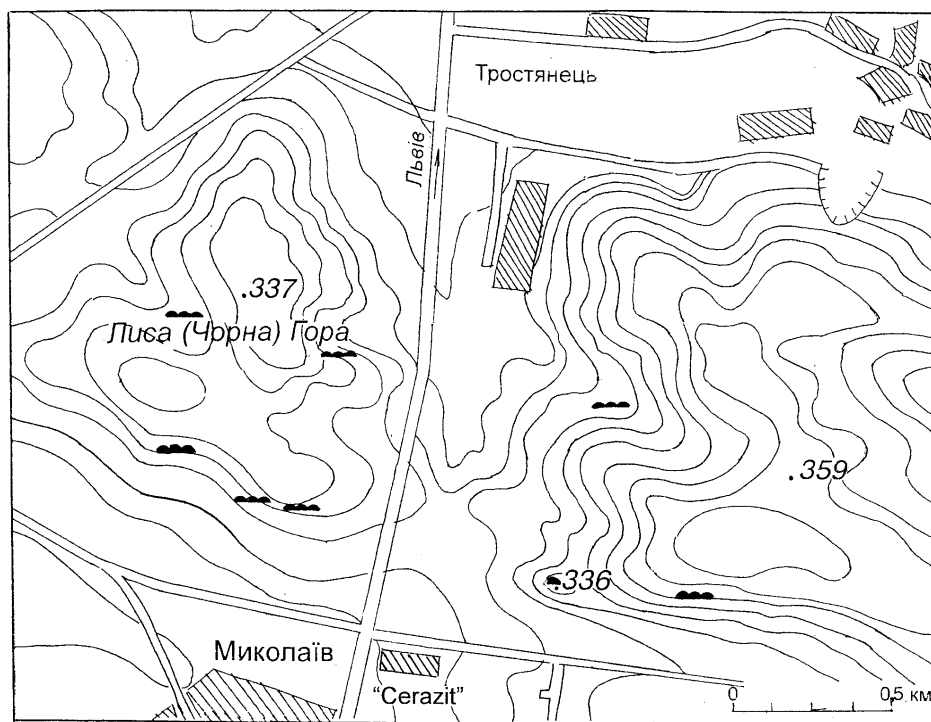

Рис. 9. План-схема розташування печерних комплексів на околиці м. Миколаєва в ур. Лиса (Чорна) Гора

Fig. 9. Schematic plan of localization of cava complexes near Mykolaiv in Lysa (Chorna) Gora Place

При вході до зали на внутрішніх стінах, стелі та у долівці збереглися видовбані заглиблення-пази, які вказують на місця, де закріплювалися дверні рами. Ширина їхня сягає 0,12–0,13 м, а глибина – 0,15 м. На висоті 1,57–1,77 м над рівнем долівки, по обидві сторони стіни зафіксовано ще два пази, але більших розмірів – 0,2×0,2 м, заглиблених у стіну на 0,25 м.

У середній частині стіни з західного боку містяться три симетрично розташовані ніші (рис. 17, 18). Вони мають рівні, гладкі вправно обтесані поверхні. Ніша, що знаходиться у центрі, віддалена від входу на віддаль 10,6 м, має правильну прямокутну форму шириною 1,4 м, висотою 1,87 м і заглиблена у стіну на 2 м (рис. 10, а). Верхня її частина завершується

напівциліндричним, аркоподібним склепінням $R=0,72$ м, нижня – горизонтальна долівка з рівною поверхнею, розміщеною на одному рівні з підлогою зали. Стіни і стеля ніші вкриті шаром кіптяви.

По обидві сторони від описаної ніші, на віддалі 2,1 м знаходяться дві ніші іншого типу. Обидві вони дуже поруйновані вивітряними та руйнівною діяльністю людини, через що їхні розміри подані з урахуванням часткової реконструкції.

Ніша, що знаходиться на віддалі 7,1 м від входу має напівсферичне склепіння у верхній частині та горизонтальну площину в основі. Радіус склепіння становить 0,7 м, а прямокутна основа має $1 \times 1,4$ м. Вся ніша заглиблена у стіну на 1 м. Висота верхньої частини ніші над рівнем долівки становить 1,75 м, а нижньої – 0,85 м.

У горизонтальній площині ніші знаходиться заглиблення прямокутної форми $0,63 \times 1,3$ м. Воно розміщене довшою стороною вздовж стіни, має вертикальні, плавно нахилені до середини

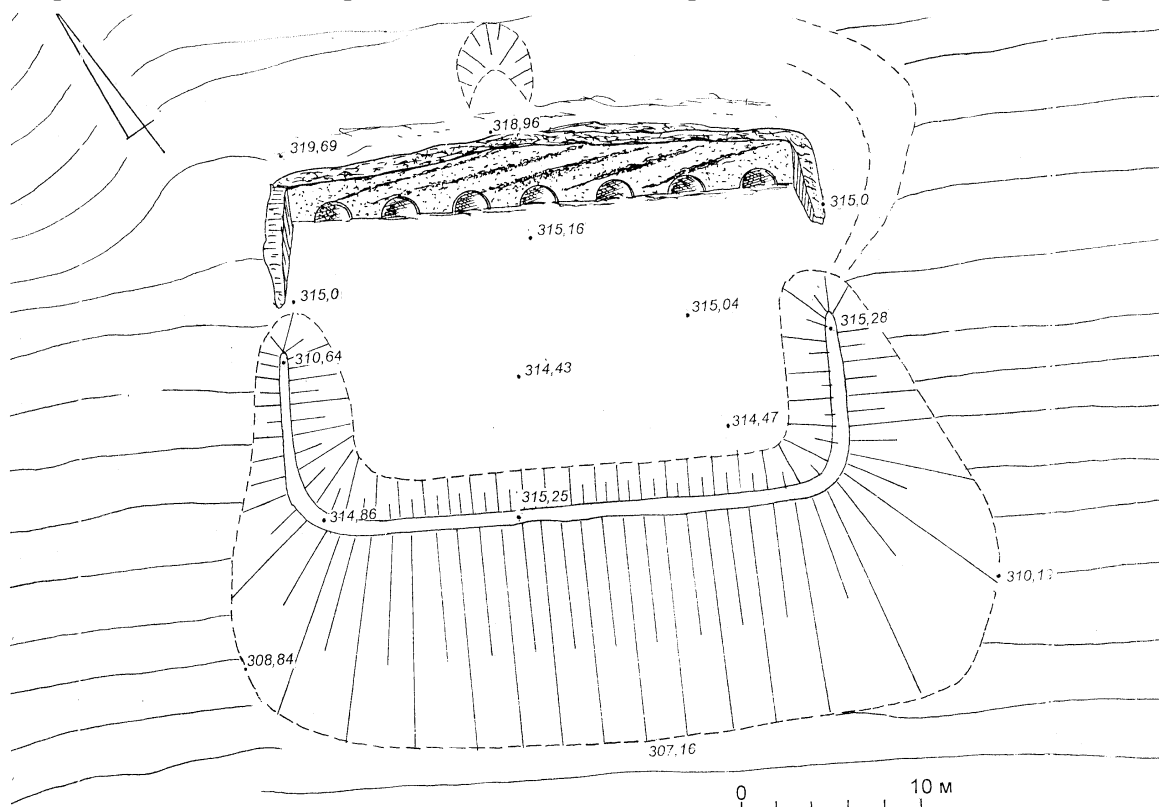

Рис. 10. Миколаїв, ур. Лиса (Чорна) Гора. Геодезичний план печерного комплексу I
Fig. 10. Mykolaiv, Lysa (Chorna) Gora Place. Geodesic plan of cave complex I

стінки, що переходять у плоске дно, яке залягає на глибині 0,65 м (рис. 10, б, в, г).

Ніша, що знаходиться з протилежного боку, є ідентичною і відрізняється від описаної незначними розмірами.

Описані об'єкти інтер'єру дають підстави вважати, що центральна ніша призначалася для встановлення вівтаря, а дві інші, розміщені по обидві її сторони, були нішами-костницями, де покоїлися мощі святих. Костниці зверху накривали кам'яними плитами.

На протилежній стіні, навпроти вівтаря та на віддалі 11,2 м від входу у залу, знаходиться прохід у сусіднє приміщення – залу 2. Він вирубаний у стіні, що розділяє зали 1 і 2, та має прямокутну форму 1 м шириною і 1,65 м висотою. Верхню його частину завершує аркоподібне склепіння $R=0,5$ м, нижню – горизонтально розміщене дно, розташоване в одній площині з долівками обох приміщень. Довжина проходу становить 1,39 м, що одночасно вказує на товщину стіни.

Зала 2 розташована паралельно до описаної і є ідентичною за обліком. До того ж вона дуже непомітно відрізняється довжиною, яка має 23,9 м і є коротшою від попередньої всього на

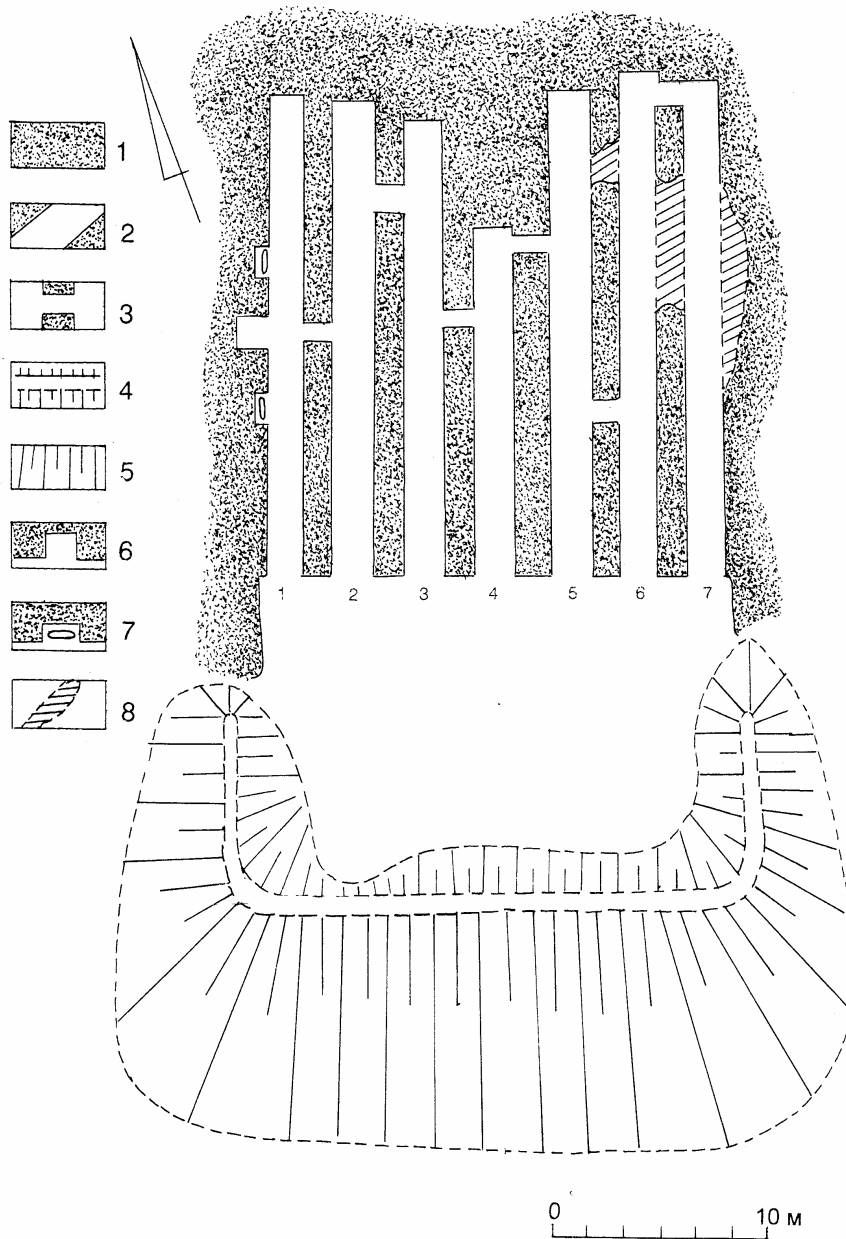

Рис. 11. Миколаїв, ур. Лиса (Чорна) Гора. План розташування залів печерного комплексу I: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – прохід; 4 – земляний вал; 5 – схили; 6 – вівтарна ніша; 7 – ніша-костниця; 8 – поруйновані частини комплексу

Fig. 11. Mykolaiv, Lysa (Chorna) Gora Place. Plan of situation of halls of cave complex I: 1 – hall; 2 – hall; 3 – entrance; 4 – earthen billow; 5 – slopes; 6 – altar niches; 7 – bone-niche; 8 – ruined part of the complex

10 см. Зовсім непомітною є різниця у ширині зали. Її ширина при вході у залу має 2,4 м, а з протилежного боку 2,3 м. Загальна площа цієї зали становить 56,2 м². Висота приміщення у різних його місцях коливається у межах 2,1–2,3 м. Його долівка рівна, горизонтальна, вкрита тонким шаром (0,1–0,15 м) світло-сірого піску, в якому зафіксовані локальні включення дрібних конкрецій деревного вугілля та золи. У шарі піску знайдено дуже дрібні уламки глиняного ліпного та кружального посуду VIII–X та XIV–XV ст.

При вході у залу на стіні, стелі та у підлозі збереглися рештки заглиблень – пазів, які призначалися для закріплення у них дверних рам. Праворуч від входу на віддалі 18,2 м у східній стіні висічено прохід у залу 3. Його ширина має 1 м, а висота 1,69 м. Верхня його частина завершується аркоподібним склепінням, а нижня – рівна, горизонтальна долівка, яка знаходиться на одному рівні з підлогою обох залів. Довжина проходу становить 1,4 м, що одночасно вказує на ширину стіни між залами.

Зала 3 розташована паралельно до двох попередніх. За усіма ознаками вона повторює їхній облік і має малопомітну різницю у розмірах. Довжина зали становить 23,2 м, тобто вона є коротшою від першої на 0,8 м, а від другої на 0,9 м. Маловідчутною є різниця у ширині та висоті. У різних місцях зали її ширина коливається від 2,2 до 2,28 м, а висота від 2,15 до 2,2 м. Таким чином площа зали 3 становить 51,97 м². Подібно, як у попередніх приміщеннях на східній і західній стінах наявні врізані горизонтальні лінії, які пролягають на висоті 0,9 м над рівнем долівки. Вони і визначають межу, звідки бере початок кривизна склепіння. Долівка зали встелена шаром темно-сірого піску, в якому зафіксовані дрібні конкреції деревного вугілля, а також знайдено дуже подрібнені уламки глиняного ліпного та кружального посуду IX–X та XIV–XV ст.

Праворуч від входу до зали на віддалі 11,7 м у східній стіні висічено прохід у сусіднє приміщення. Він має прямокутну форму шириною 1,05 м і висотою 1,75 м. Верхню його частину завершує напівциліндричне склепіння R=0,55 м, а нижню – рівна горизонтальна долівка, що знаходиться на одному рівні з підлогою обох залів. Довжина проходу становить 1,38 м, що одночасно є шириною стіни.

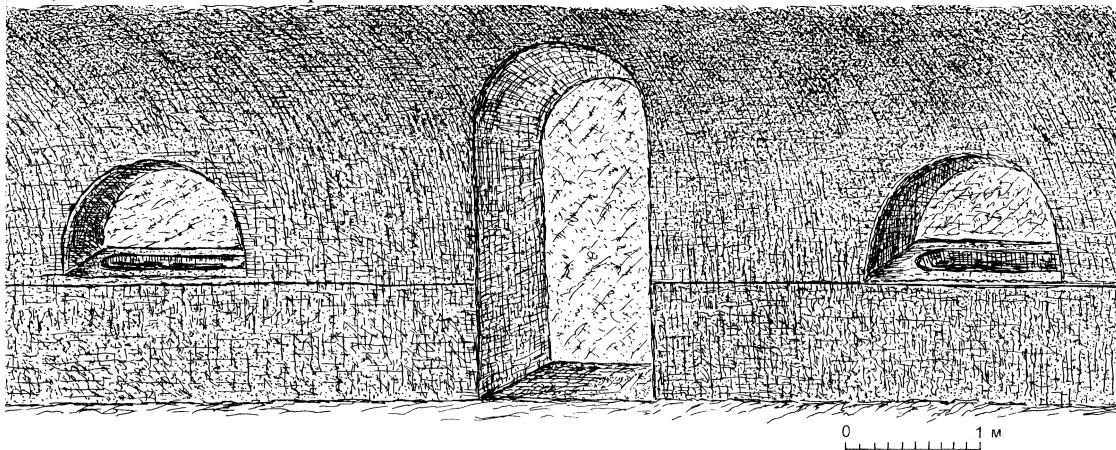

Рис. 12. Миколаїв, ур. Лиса (Чорна) Гора. Печерний комплекс I. Загальний вигляд розташування вівтарної ніші та ніші-костниці
Fig. 12. Mykolaiv, Lysa (Chorna) Gora Place. Cave complex I. General view of situation of altar niche and bone-niche

Зала 4 міститься у середній частині комплексу і довшою стороною розміщена паралельно до усіх інших. Її інтер'єр нічим не відрізняється від інших приміщень, окрім довжини, яка становить 16,85 м і є коротшою від першої зали на 7,15 м, другої на 7,05 м і третьої на 6,35 м. Ширина зали коливається в межах 2,15–2,22 м, а її площа становить 36,7 м². Стеля приміщення має аркоподібний профіль R=1 м, а її найвищі відмітки сягають висоти 2,1–2,18 м над рівнем долівки. Поверхню стін та стелі характеризує властивий для усіх приміщень почерк різьби. На віддалі 15,9 м від входу, праворуч у стіні зі східного боку висічено прохід у сусіднє приміщення. Його ширина становить 1 м, висота 1,72 м і довжина 1,4 м. Верхню його частину завершує аркоподібне склепіння R=0,5 м, а нижню – рівна горизонтальна поверхня, яка знаходиться на одному рівні з долівками сусідніх приміщень.

Зала 5 розташована паралельно до усіх інших, має однаковий інтер'єр. Довжина приміщення сягає 24,7 м і воно є найдовшим у цьому комплексі. Його ширина коливається у межах 2,20–2,32 м, а площа становить 55,8 м².

При вході у приміщення на його стінах, стелі та у підлозі збереглися рештки заглиблень-пазів, які призначалися для закріплення у них дверних рам. Подібно, як у попередніх приміщеннях, на висоті 0,9 м над рівнем долівки у протилежних стінах вирізані горизонтальні лінії, від яких бере початок кривизна склепіння стелі. Висота найвищої відмітки на стелі над долівкою сягає 2,1–2,18 м. Долівка встелена тонким шаром (0,15 м) сірого піску, в якому локально зафіксовані дрібні включення деревного вугілля. На віддалі 12,15 м від входу у залу, у

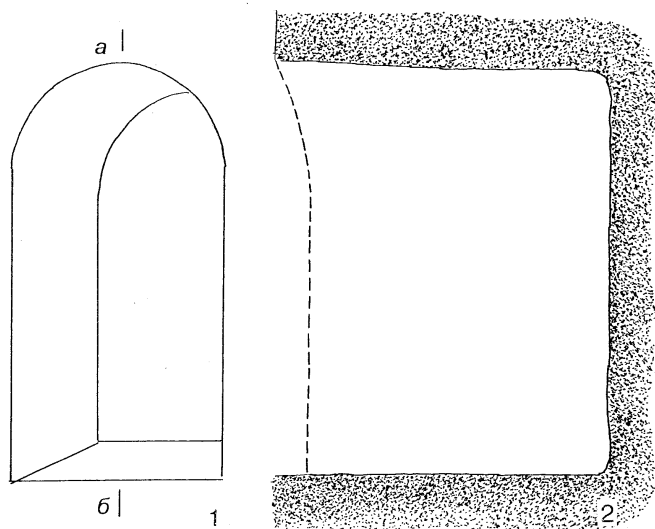

Рис. 13. Миколаїв, ур. Лиса (Чорна) Гора. Печерний комплекс I. Профіль вівтарної ніші
Fig. 13. Mykolaiv, Lysa (Chorna) Gora Place. Cave complex I. Profile of altar niche

східній стіні висічено прохід у сусідню залу 6. Його характеризує правильна прямокутна форма шириною 1,05 м і висотою 1,75 м. У верхній частині прохід має напівциліндричне склепіння $R=0,55$ м, а у нижній – рівну горизонтальну долівку, розташовану на одному рівні з підлогою обох приміщень. Довжина проходу становить 1,4 м, що одночасно визначає ширину стіни між сусідніми залами. У північній частині зали стіна між приміщенням 5 і 6 руйнується під впливом ерозії.

Зала 6 – передостаннє приміщення цього комплексу. Її інтер'єр є аналогічним до інших вищеописаних залів і відрізняється лише довжиною, яка становить 25,3 м. Ширина зали у різних її місцях коливається у межах 2,10–2,3 м, висота – 2,07–2,2 м, а площа становить 55,66 м².

Долівка приміщення встелена шаром сірого піску потужністю 0,1–0,4 м. Місцями в ньому зафіксовані дрібні конкреції деревного вугілля.

Перехід у наступну, останню залу комплексу висічений у протилежному від входу боці на віддалі 24 м, у стіні зі східної сторони. Він має правильну прямокутну форму шириною 1 м і висотою 1,65 м. Верхню його частину завершує аркоподібне склепіння $R=0,5$ м, нижню – горизонтальна долівка, розміщена на рівні з підлогами обох залів. Довжина проходу сягає 2,4 м, що одночасно визначає ширину стіни між обома приміщеннями.

Зала 7 є останнім приміщенням цього комплексу і знаходиться з крайнього східного боку. Вона, як усі попередні, розташована довшою стороною в напрямку північ-південь, з тою лише різницею, що її вісь відхилена на 24° до північного сходу.

Інтер'єр цієї зали нічим не відрізняється від усіх попередніх, за винятком довжини, яка становить 25 м і є коротшою від найдовшої на 0,31 м. У різних місцях зали зафіксовано незначну різницю у ширині 2,17–2,28 м, а також у висоті стелі над долівкою 2,10–2,15 м. Площа зали становить 55 м². Стан збереження зали 7 незадовільний, її стіни по обидва боки дуже зруйновані ерозією та руйнівною діяльністю людини. Шар нанесеного на долівку піску у різних місцях коливається в межах 0,1–1 м.

У результаті досліджень встановлено, що загальна площа семи залів комплексу, включно з переходами між приміщеннями становить 329,75 м², а об'єм вибраного при його спорудженні каменю сягає 1157,42 м³. Вибраний камінь вкладено у будівництво майдану.

Печерний комплекс II віддалений на 0,5 км у східному напрямку від описаного і 35–40 м на північ від краю сучасної забудови м. Миколаєва. Він міститься на південно-західному схилі плато у межах висот 305,01 і 312,15 м н.р.м і складається з двох частин: печерного комплексу, висіченого у скелях вапняково-піщаникового походження, та штучно спорудженого перед ним

майдану – подвір'я, оточеного вздовж його краю невисоким земляним валом штучного походження (рис. 15, 16).

Майдан-подвір'я міститься на висоті близько 308,15 м, має рівну горизонтальну поверхню і правильну прямокутну форму 14×9,5 м. Він довшою стороною розміщений в напрямку схід-захід. З трьох сторін горизонту: сходу, заходу та півдня майдан оточений штучним земляним валом висотою 0,7–0,9 м, який має ширину при основі 2,7–3 м. Зовнішнє підніжжя валу стрімко переходить в ескарповані схили і сягає підніжжя на висоті близько 304,5 м.

Північний край майдану межує з фасадом печерного комплексу, висіченого у наперед підготовленій рівній стіні вапняково-піщаникового походження. Споруда повернута фасадом до півдня, а довжиною простягається в напрямку схід-захід на віддаль 14,45 м. Найвища відмітка на його поверхні в порівнянні з майданом сягає 4 м. Поверхня фасаду, до часу спорудження в ньому приміщень була добре обтесаною, мала гладку вертикальну поверхню. Сьогодні фасад дуже зруйнований під впливом природних процесів і руйнівною діяльністю людини.

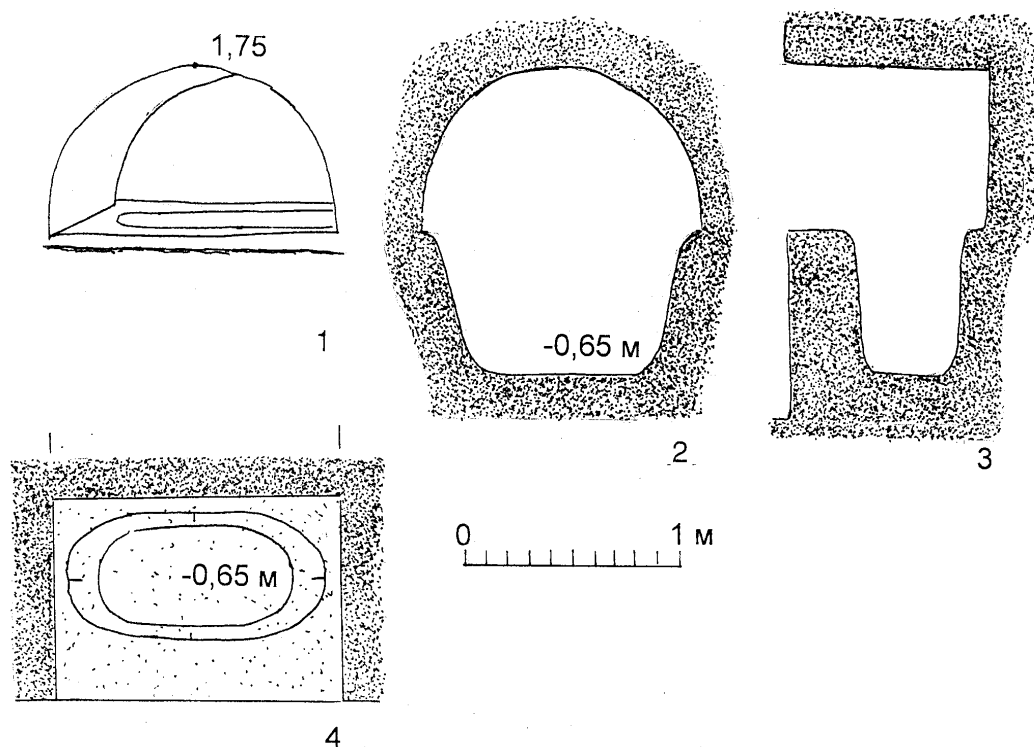

Рис. 14. Миколаїв, ур. Лиса (Чорна) Гора. Печерний комплекс I. Профілі ніші-костниці
 Fig. 14. Mykolaiv, Lysa (Chorna) Gora Place. Cave complex I. Profile of bone-niche

У фасаді через однакову віддаль, близько 1,35–1,5 м, висічено чотири приміщення-зали. У плані вони мають видовжену прямокутну форму і розташовані паралельно між собою. У вертикальній площині зали характеризує профіль з прямокутною основою у нижній частині та плавно заокругленим напівсферичним склепінням стелі. Усі приміщення довшою стороною розташовані в напрямку північ-південь з відхиленням до північного сходу на 20°. При вході до кожного із них на внутрішніх стінах, стелі та долівці збереглися рештки пазів, в які закріплювалися дверні рами. У поздовжніх стінах, по обидві сторони на висоті близько 0,9 м над рівнем підлоги, протесані суцільні горизонтальні лінії, які є позначками початку кривизни стелі. Стінки, розташовані з протилежного від входу боку, – вертикальні, гладкі, прямокутні в основі і заокруглені у верхній частині. Зали цього комплексу різняться між собою переважно

довжиною і малопомітно шириною та висотою. У всіх залах простежується один почерк різьби у камені, виконаний залізним долотом, очевидно, рукою одного майстра.

Зала 1 розташована з крайнього західного боку печерного комплексу. У плані вона має видовжену прямокутну форму 25×2,3 м площею 57,5 м².

Центральна вісь зали з довшого боку пролягає в напрямку північ-південь з відхиленням на 20° до північного сходу. Стеля утворює правильну напівциліндричну форму з R=1,15–1,18 м і знаходиться на висоті 2,1–2,22 м над рівнем підлоги. На протилежних поздовжніх стінах зі сходу та заходу, на висоті 0,9 м над рівнем долівки висічені горизонтальні до підлоги лінії, від яких починалась зведення стелі.

Долівка зали кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску 0,07–0,1 м, що нагромадився за рахунок осипання стелі та стін. Різьба у камені виконана залізним долотом у вигляді заглиблених косих ліній довжиною 5–7 см.

При вході до зали на внутрішніх стінах, на стелі та у долівці збереглися рештки пазів, які вказують на місце закріплення дверних рам. Їх ширина становить 0,12–0,13 м, а глибина – 0,15 м. На висоті 1,57–1,77 м над рівнем долівки, по обидві сторони стіни видовбані два локальні заглиблення – 0,2×0,2 м, що входять у стіну на 0,25 м.

У західній стіні, приблизно в середній її частині, містяться три ніші, розташовані на однаковій віддалі одна від одної. Вони мають вертикальні обтесані поверхні. Ніша, що знаходиться у центрі, віддалена від входу на 10,6 м. Її характеризує правильна прямокутна форма шириною 1,4 м і висотою 1,87 м, верхня частина якої закінчується напівциліндричним, склепінням R=0,72 м, а нижня – рівною горизонтальною долівкою, розміщеною на одному рівні з підлогою зали. Ніша заглиблена у стіну на 2 м, а її стіни та стеля вкриті шаром кіптяви (рис. 12).

По обидві сторони від описаної ніші, на віддалі 2,1 м знаходяться ще дві ніші іншого характеру. Обидві вони ідентичні за обліком і малопомітно різняться між собою параметрами. Ніша, що знаходиться праворуч, збережена краще, через що подаємо її опис.

Вона міститься у західній стіні між 14,1 м та 15,55 м на північ від входу у залу. Її вигляд нагадує півколо із заокругленою, аркоподібною верхньою частиною і прямою, горизонтально розміщеною основою. Ніша заглиблена у стіну на 1 м. Висота найвищої відмітки на її склепінні становить 1,8 м над рівнем долівки. Нижня частина ніші розташована на висоті 0,95 м над рівнем долівки і утворює горизонтальну площину довжиною 1,48 м, заглиблену у стіну на 1 м. У ній знаходиться вертикально розміщене заглиблення. В плані воно має прямокутну форму 1,34×0,63 м із заокругленими кутами і плавно нахиленими до середини стінками, що переходять у плоске дно овальної форми, яке залягає на глибині 0,7 м. Ніша, що знаходиться з протилежного боку, є ідентичною і відрізняється від описаної лише малопомітною різницею у розмірах.

Описані особливості цих об'єктів дають підстави зробити висновок про те, що центральна ніша була призначена для встановлення вівтаря, а дві інші, що розміщені по обидві сторони від нього, були нішами-костницями, у яких покоїлися мощі святих. Костниці зверху накривали кам'яними плитами.

На протилежній від входу стороні зали, у східній її стіні вирубаний прохід у вигляді коридору, що з'єднує одночасно зали 1, 2, 3. Він закінчується заглибленою у стіну на 1,5 м нішею, шириною 1,2 м, висотою 1,5 м (рис. 12). Цей прохід розташований перпендикулярно до усіх інших залів і орієнтований довшою стороною в напрямку схід-захід. Його довжина становить 11,3 м, ширина 1,2 м, а висота 1,87 м. Стелю характеризує аркоподібне завершення R=0,6 м.

Зали 2 і 3 подібні між собою, розташовані паралельно одна до одної, а також до зали 1. Вони однакові за розмірами: довжина становить 25 м, ширина коливається у межах 2,25–2,36 м, а висота сягає 2,1 м. Площа кожного з описаних приміщень становить 57,5 м².

Долівка приміщень встелена шаром сірого піску різної товщини від 0,07 до 0,3 м, що осипається зі стін та стелі. В окремих місцях цих приміщень була зроблена зачистка до давнього горизонту, де виявлені дрібні конкреції деревного вугілля, а також поодинокі дуже подрібнені уламки глиняного кружального посуду XIV–XVI ст.

У східній стіні зали 3 на віддалі 14,76 м від входу знаходиться перехід до наступного приміщення 4. Він вирубаний у стіні, що розділяє обидва приміщення. Ширина проходу становить 1 м, висота – 1,76 м, а довжина – 2 м. Верхню частину проходу характеризує напівциліндричне завершення стелі R=0,5 м. Нижня частина проходу – рівна горизонтальна, розташована на одному рівні з підлогами обох приміщень.

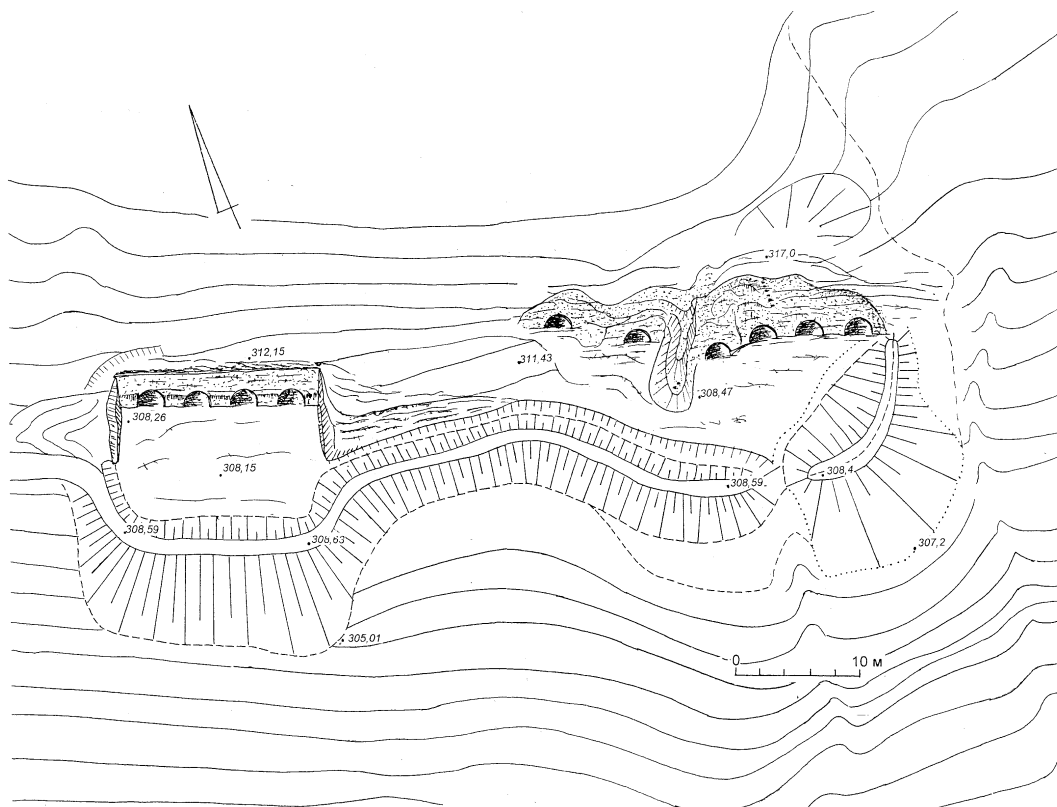

Рис. 15. Геодезичний план печерних комплексів II і III на околиці м. Миколаєва в ур. Лиса (Чорна) Гора

Fig. 15. Geodesic plan of cave complexes II and III near Mykolaiv in Lysa (Chorna) Gora Place

Зала 4 є останньою у даному комплексі і знаходиться з крайнього східного боку. Вона повторює облік усіх попередніх і разом з тим має певні особливості. Так її центральна вісь має відхилення від півночі у східному напрямку на 24° , довжина зали становить 23,5 м, ширина – 2,35 м, а площа – $55,2 \text{ м}^2$. Найвища відмітка на стелі сягає 2,1 м. Долівка вкрита шаром піску товщиною 0,1–0,4 м, що нагромадився через осипання стелі та стін під впливом – вивітрювання та руйнівної діяльності людини.

Підсумовуючи результати досліджень печерного комплексу II, слід зазначити, що площа його чотирьох залів включно з площею переходів між ними становить $224,3 \text{ м}^2$, а об'єм вибраного каменю при його спорудженні сягає $787,29 \text{ м}^3$.

Печерний комплекс III міститься на віддалі 25 м у напрямку на схід від комплексу II та 40 м на північ від краю сучасної забудови. Він розташований на південному схилі плоскогір'я у межах висот 307,2 та 317,0 м н.р.м. у скелях вапняково-піщаникового походження. Перед входом до скельного комплексу міститься майдан, який вздовж периметра зі сходу та півдня оточений земляним валом штучного походження. Вал бере свій початок з заходу від скельного комплексу II і пролягає на схід на віддалі 57,5 м уздовж південного узбіччя майдану. Його

висота коливається у межах 0,75–1 м, а ширина біля його підніжжя становить 2,5–3 м. Зовнішні схили валу стрімко спадають до східного та південного підніжжя майдану до висоти 306,54 м (рис. 15, 17).

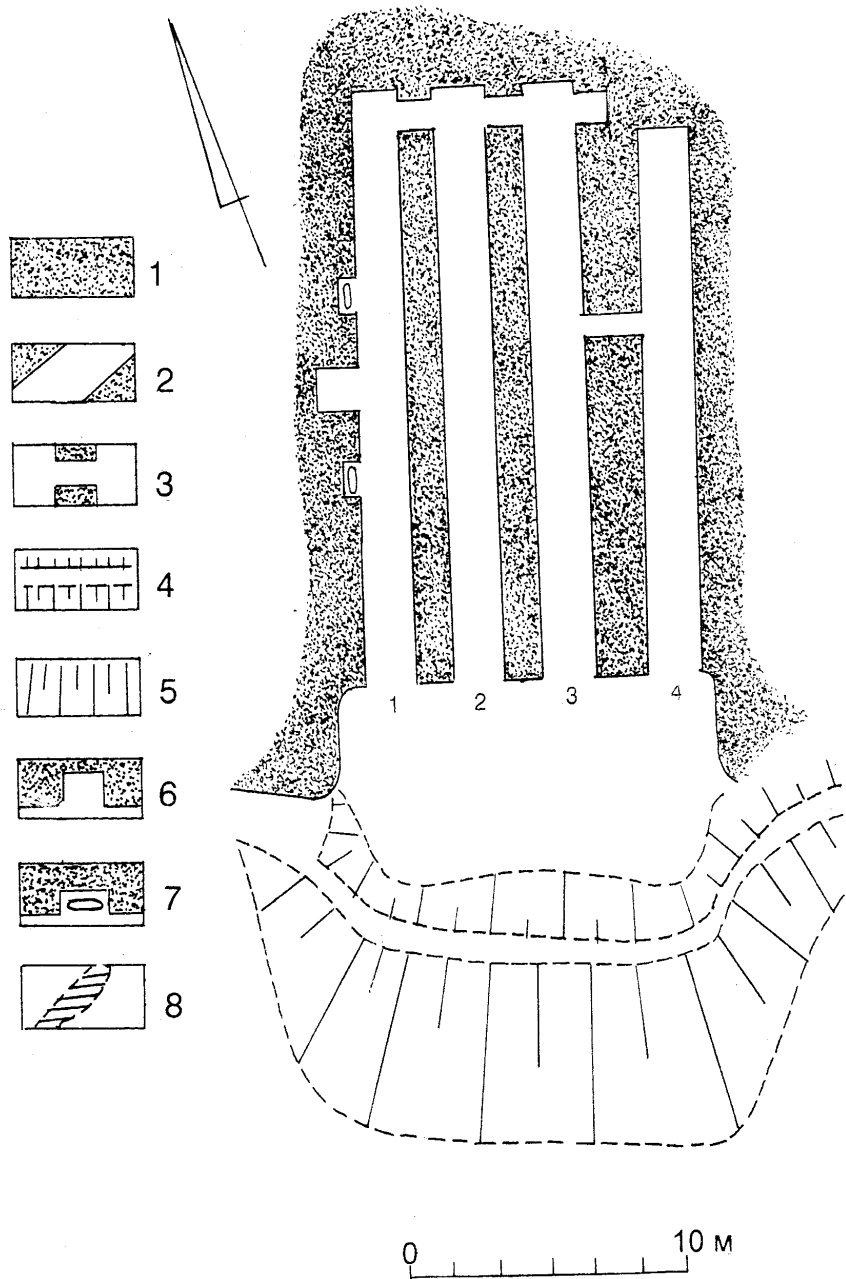

Рис. 16. План печерного комплексу II: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – прохід; 4 – земляний вал; 5 – схили; 6 – вівтарна ніша; 7 – ніша-костниця; 8 – поруйновані частини комплексу

Fig. 16. Plan of cave complex II: 1 – rock; 2 – hall; 3 – entrance; 4 – earthen billow; 5 – slopes; 6 – altar niches; 7 – bone-niche; 8 – ruined part of the complex

Майдан має штучне походження, а його поверхня горизонтальна, рівна, плавно нахилена із заходу у східному напрямку і знаходиться у межах висот 311,43–308,47 м. У плані його характеризує неправильна прямокутна форма 10×30 м з помітно вужчою західною стороною. Майдан поперек, з півночі на південь, розділяє на дві частини скелястий виступ (рис. 11). Північний край майдану межує зі скелястими відслоненнями вапняково-піщаникового

походження, що виступають у південному напрямку. Вони зберегли свій природний вид. У фасаді довжиною 30 м, висічено шість приміщень-залів, які у плані мають видовжену прямокутну форму і довгими сторонами розташовані в напрямку північ-південь з відхиленням на 20–24° на північний схід.

На поздовжніх стінах на висоті близько 0,9 м над рівнем підлоги, прорізані суцільні горизонтальні лінії, від яких беруть початок склепіння стелі. Стінки розташовані з протилежного боку від входу, є вертикальними і мають гладку поверхню. Зали комплексу різняться між собою переважно довжиною і малопомітно шириною та висотою. Різьба у камені виконана залізним долотом, ймовірно, рукою одного майстра.

Зала 1 знаходиться з крайнього західного боку комплексу. Її центральна вісь орієнтована в напрямку північ-південь з незначним відхиленням до північного сходу на 20°. Довжина зали становить 26,15 м, ширина 2,26–2,32 м, а її площа сягає 59,88 м². Стеля утворює правильну напівциліндричну форму з R–1,15–1,18 м, з найвищою відміткою 2,22 м над рівнем підлоги. На протилежних стінах зі сходу та заходу по всій довжині приміщення пролягає врізана у стіну лінія. Вона паралельна до підлоги і знаходиться над нею на висоті 0,95 м. Долівка зали кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску 0,2–0,15 м, що осипається зі стелі.

При вході до приміщення на внутрішніх стінах, стелі та у долівці збереглися сліди пази, у які закріплювались дверні рами. Вони мають 0,12–0,13 м у ширину і заглиблені в скелю на 0,15 м.

На віддалі 15 м у протилежному боці від входу у східній стіні зали висічено прохід до приміщення 2. Він має прямокутну форму шириною 1 м, висотою 1,65 м та довжиною 5,3 м. Верхню частину проходу завершує напівкругле склепіння R–0,5 м, а нижню – рівна горизонтальна долівка, яка має плавний нахил у сторону зали 2.

Зала 2 розташована на віддалі 5 м від зали 1 у напрямку до сходу і розміщена паралельно до неї. Вона має довжину 28,4 м і є найдовшою за усі приміщення цього скельного комплексу. Ширина зали коливається в межах 2,28–2,34 м, висота сягає 2,26 м, а площа становить 63 м². Долівка є рівною горизонтальною і встелена шаром піску від 0,15 м до 0,35 м.

На віддалі 19,8 м від входу у залу, у стіні зі східного боку прорубаний прохід до сусіднього приміщення. Його ширина становить 1,1 м, висота 1,65 м, а довжина 1,47 м. Верхня частина проходу завершується напівциліндричним склепінням R–1,05 м. В основі проходу – рівна, плавно нахилена до зали 3 долівка.

Зала 3 розташована на віддалі 3,5 м у напрямку на схід від зали 2 і довшою стороною розміщена в напрямку північ-південь з відхиленням до північного сходу на 16°. Її довжина становить 24 м, ширина – 2,25 м і площа 54 м². Стеля приміщення має напівциліндричне склепіння R–1 м, а її висота над рівнем підлоги сягає 2,1 м.

На західній стіні зали, на віддалі між 6,6 і 8 м та 10,4 і 11,8 м, знаходяться заглиблені у стіну дві однакові між собою ніші. Більша їх частина засипана піском через сильну ерозію стелі, що унеможливило встановлення їх розмірів. Вдалося лише встановити радіус верхньої частини, що сягає 0,65–0,7 м і те, що обидві ніші заглиблені у стіну на 1 м.

Навпроти, на протилежній стіні зали, на віддалі між 8,7 і 9,6 м зафіксовано перехід до зали 4. Він також у значній мірі засипаний піском, через що вдалося встановити лише розміри його верхньої частини. Отже, його аркоподібне склепіння має R–0,5 м, а довжина проходу становить 1,7 м.

Зала 4 розташована у східному напрямку і віддалена від попередньої на 1,55 м. Вона довшою стороною розміщена в напрямку північ-південь з відхиленням до північного сходу на 20°. Її довжина становить 19,85 м, ширина – 2,25 м, а площа – 44,66 м². Стеля приміщення має напівциліндричне склепіння R–1 м і розміщена на висоті 2,15 м над рівнем підлоги. Вона сильно зруйнована ерозією, через що підлога встелена товстим шаром піску. Це унеможливило виявлення артефактів, на підставі яких можна було б встановити початковий період функціонування комплексу.

У східній стіні зали на віддалі близько 5 м від входу прорубаний прохід у сусіднє приміщення 5, але через подібні ерозійні процеси не вдалося встановити його висоту. Тим часом з'ясовано, що радіус верхньої частини склепіння становить 1 м, а довжина проходу – 1,35 м.

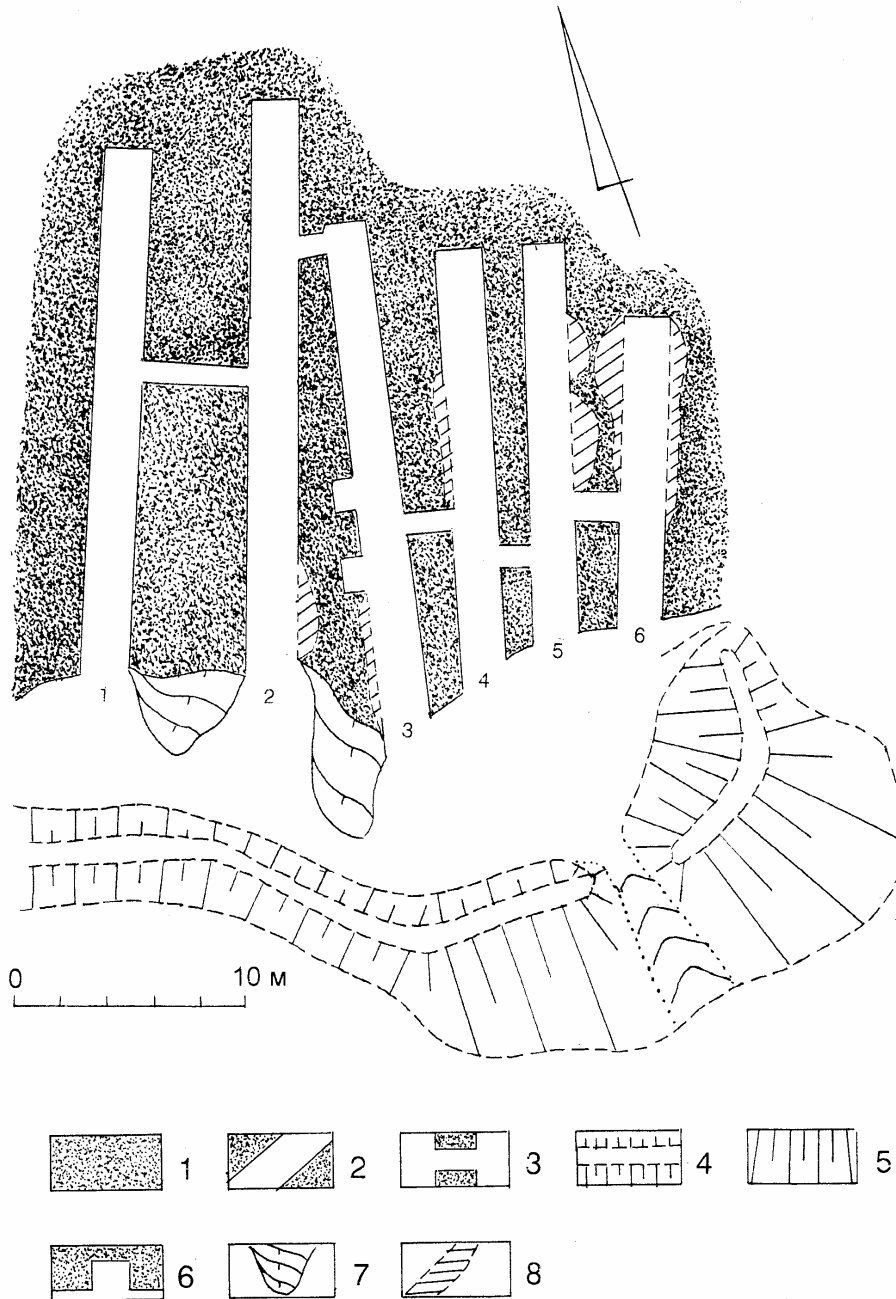

Рис. 17. План печерного комплексу III: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – прохід; 4 – земляний вал; 5 – схили; 6 – ніша; 7 – скельний виступ, 8 – поруйновані частини комплексу

Fig. 17. Plan of cave complex III: 1 – rock; 2 – hall; 3 – entrance; 4 – earthen billow; 5 – slopes; 6 – niche; 7 – rock ledge; 8 – ruined part of the complex

Зала 5 міститься на віддалі 1,35 м у напрямку на схід від попередньої. Її довша сторона розміщена по лінії північ – південь, а вісь має відхилення до північного сходу на 20°. За обліком її інтер'єр повторює усі ознаки попередніх залів і різниться лише довжиною, яка становить 19,7 м, а відтак і площею, що сягає 43,34 м².

Стеля зали напівциліндрична і має $R=1$ м. Найвища відмітка на ній зафіксована у північній частині зали і становить 2,17 м. Ерозійними процесами вражена більша частина зали, через що її долівка вкрита товстим шаром піску, що унеможливило пошук археологічних артефактів.

У східній стіні зали на віддалі 7,5 м висічено прохід у сусіднє приміщення. З огляду на значні ерозійні процеси більша частина проходу засипана піском, через що встановити докладні його розміри не можливо. Вдалося встановити лише параметри верхньої частини проходу. З'ясовано, що його довжина становить 1 м, а заокруглене склепіння має $R=0,5$ м.

Зала 6 є останнім приміщенням цього скельного комплексу. Вона знаходиться на віддалі 1,6 м у напрямку на схід. За своїм обліком вона схожа до попередніх. Зала довшою стороною розміщена в напрямку північ-південь, а її вісь відхилена до північного сходу на 22° . Довжина приміщення становить 15 м, ширина 2,3–2,38 м, а площа – 35,1 м².

Стеля має напівциліндричне склепіння $R=1$ м і розташована над долівкою на висоті 2,1 м. Більша частина стін поруйновані ерозійними процесами, через що долівка вкрита товстим шаром піску.

Підсумовуючи результати досліджень печерного комплексу III, встановлено, що загальна площа його шести залів, включно з переходами між приміщеннями, становить 254,44 м², а об'єм вибраного каменю при його спорудженні сягає 893 м³.

Підсумовуючи результати досліджень печер та печерних комплексів у м. Миколаєві Львівської області та в найближчих до нього населених пунктах, стає очевидним, що порушена проблематика є досить актуальною з огляду на те, що вона хоча б у загальних рисах на підставі решток обстежених об'єктів дає уяву про особливості стилю життя і традиції важливої групи суспільства, якою були служителі язичницької, а згодом і християнської релігій у період з середини VIII до початку XV ст.

Велика щільність населення цього мікрорегіону в VIII і наступних століттях вимагала адекватної кількості культових споруд для реалізації особистих духовних потреб [Корчинський, 2007, с. 509; 2008, с. 281; 2008а, с. 80]. Відповідно до кількості культових осередків зростала і кількість служителів релігій, які жили і провадили свою місіонерську діяльність у відповідності до певних канонів і їхнього стану. Про це свідчать результати обстежених печер, які дуже образно відтворюють картину життя людей, що присвятили себе служінню Богові.

Описані печери, безумовно, є творінням рук і розуму людей, які їх створювали з певною метою для цільового використання. Їх особливий інтер'єр незаперечно свідчить про те, що вони були споруджені як келії – обителі, в яких жили і провадили свою релігійну діяльність монахи-скитники. Печери розташовані групами і поодиноці, часом на значній віддалі 1–2 км одна від одної. Інколи вони містяться у важкодоступних місцях – вертикальних стінах скель на значній висоті (села Велика Воля, Ілів, Дуброва). Стіни і долівка окремих були обшиті деревом, на що вказують висічені пази у стінах та долівці (села Ілів, Дуброва, Велика Воля). У стінах печер висічені ніші найрізноманітніших розмірів, що мали різне призначення. В окремих келіях вони займали усю висоту стіни і, очевидно, призначалися для встановлення іконостасів (села Велика Воля, Дуброва). Інша група ніш найбільш ймовірно призначалася для встановлення ікон, зберігання мощей святих (ніші-костниці), а також для розміщення свічок та лампадок.

Що ж стосується часу появи і періоду цільового використання келій, то тут питання значно ускладнюється через відсутність у самих печерах речових матеріалів. Зрозуміло, що на кам'яній долівці келії, яка була обителлю – житлом монаха-скитника і одночасно місцем його служіння, де не рідко покоїлися мощі святих, не міг утворюватися культурний шар, оскільки непридатні для використання предмети, зокрема, розбитий посуд, виносилися з приміщення і викидалися.

Тим часом археологічні матеріали, у вигляді уламків глиняного ліпного та кружального посуду досить широкого хронологічного діапазону від VI–X до XIV–XV ст. виявлено біля

підніжжя підвишень, над якими містяться печери (села Ілів, Дуброва). Цілком логічним є те, що названі артефакти мали зв'язок з цими келіями, а точніше з їх користувачами.

У зв'язку із цим виникає чимало запитань, серед яких таке: чи існували в досліджуваному мікрореєоні рукотворні печери до часу прийняття християнства? Якщо так, то ким вони використовувалися і для яких цілей? Відповіді на ці питання заслуговують окремого дослідження, проте у дуже загальних рисах на них можна відповісти.

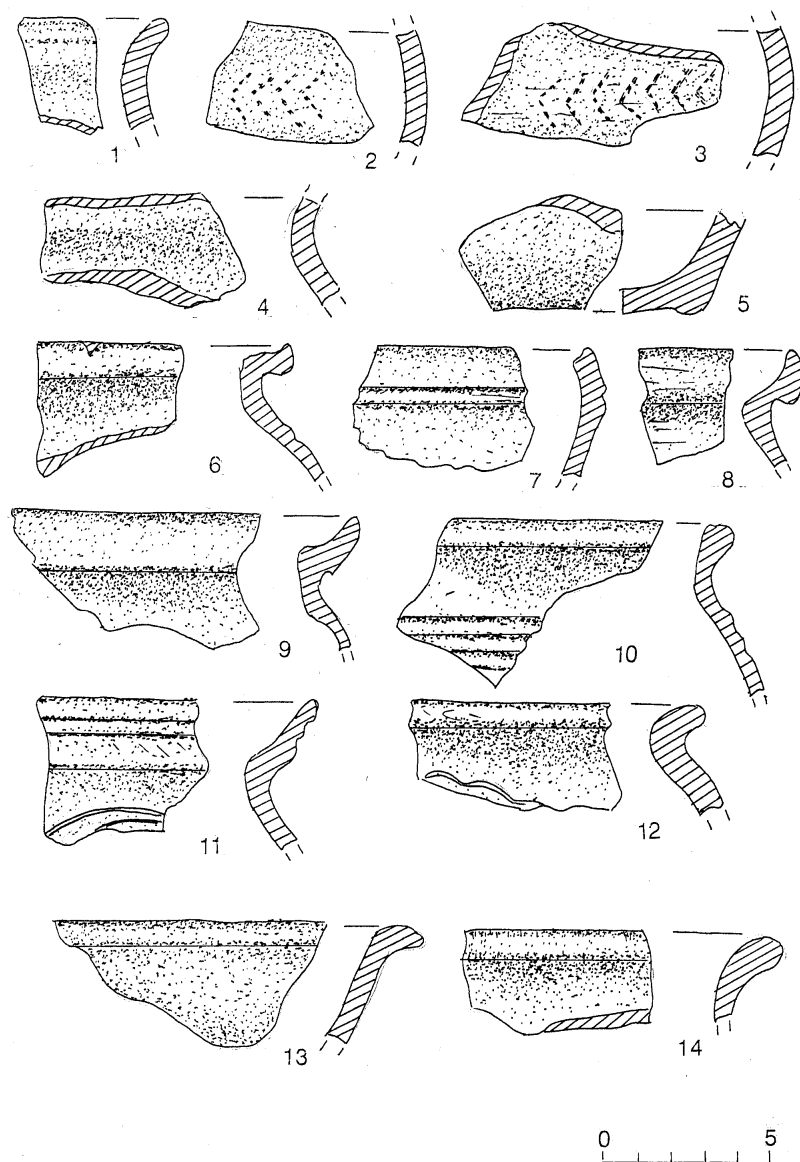

Рис. 18. Фрагменти глиняного посуду, зібрані у залах та біля підніжжя печерного комплексу II: 1–3, 7; печерного комплексу III: 4–6, 8–14
Fig. 18. Fragment of ceramic ware, collected in halls and near the bottom of cave complex II: 1–3, 7; cave complex III: 4–6, 8–14

Досі не існує жодних писемних чи інших джерел, які вказують на час запровадження християнства на землях карпатського регіону України, через що в науці залишається несталю думка з цього приводу. Погляди учених розділилися. Одні стверджують, що християнство на Прикарпаття поширилось з Русі після офіційного його прийняття у 988 р., інші схиляються до думки, що воно прийшло сюди з сусідньої Великоморавської держави приблизно на півстоліття раніше. Одночасно існує думка й про те, що в окремих місцях карпатського регіону України

язичництво як релігія існувала ще довго після офіційного запровадження християнства на Русі [Тимошук, 1993, с. 29].

У цьому контексті на увагу заслуговує думка автора, яка ще не була висловлена ні в українській, ані в зарубіжній історіографії про те, що перші спроби християнізації слов'янського населення карпатського регіону України могли запроваджуватися місіонерами з хорватської Далмації, куди на початку VII ст. переселилася частина східнослов'янського населення літописних (карпатських) хорватів, які незабаром прийняли християнство. На користь цієї думки свідчить повідомлення візантійського імператора Костянтина Порфірогенета, вміщене у 31 главі його книги "De administrando imperio" ("Про управління імперією"), де він пише, що хрещені хорвати, які живуть у країнах Далмації, походять від нехрещених хорватів, що живуть за турками (уграми), а отже були одним народом з єдиною мовою і культурою. До того ж відомо, що далматинські хорвати прийняли християнство у VII ст. Це наводить на думку, що частина хорватів могла повертатися на Прабатьківщину – Українське Передкарпаття, де проповідувала прийняту ними християнську релігію (О.К.). Тому, можливо, окремі печери в досліджуваному нами регіоні, були споруджені напередодні офіційного прийняття християнства на Русі, що підтверджується зібраним археологічним матеріалом.

Іншим унікальним явищем є величезні скельні комплекси, розташовані на плато в ур. Лиса або Чорна Гора, що на північній околиці м. Миколаєва. Про їхню приналежність до пам'яток культового характеру засвідчують зовнішні ознаки, а також назва урочища, в якому вони знаходяться. Учені неодноразово зазначали, що археологічні пам'ятки, які містяться в урочищах з назвами Лиса Гора, Чорна Гора, Бабина Гора, Красний Верх, Чортова скеля та інші їм подібні, належать до язичницьких культових центрів, які прийнято називати святилищами. Святилища дуже різні за своїм обліком, але разом з тим мають певні спільні ознаки, які обов'язково присутні на пам'ятках цього типу незалежно від рівня їх значимості. Головними ознаками святилищ є розташування їх у густо населеному середовищі в оточенні синхронних поселень, наявність майдану повністю або частково обнесеного ритуальним земляним валом, під яким переважно присутній зольно-вугільний шар від спалених ватр, як результат проведеного ритуалу очищення землі [Тимошук, 1993, с. 28]. Отже, у всіх вищеописаних печерних комплексах на Лисій (Чорній) Горі в м. Миколаєві наявні названі ознаки святилищ. Функцію вівтарів виконували довгі зали тунелеподібної форми, висічені у скелях вапняково-піщаникового походження. Вони розташовані у більшості випадків паралельно один до одного, мають однаковий інтер'єр і різняться між собою довжиною та площею. Центральна вісь цих залів спрямована по лінії північ-південь з незначним відхиленням до сходу. Кожен з описаних комплексів має зали різних довжин, з'єднані між собою дивним розміщенням коридорів – проходів, в яких є наскрізний прохід. Ці скельні об'єкти повернуті фасадами до півдня. Перед входами до них розміщені штучно споруджені подвір'я, насипані з каменю, видобутого під час спорудження залів. Як встановлено, при вирубванні цих комплексів у скелях були проведені великі обсяги каменотесних робіт по видобутку каменю, приведенню до належного естетичного (архітектурного) обліку стін, стелі, підлоги та коридорів-проходів між залами. Вхід до залів закривався дверима, на що вказують рештки пазів, висічених у стінках залів при вході.

Ймовірно, що такими були печерні комплекси станом на початок їх існування – друга половина VIII ст. У такому стані вони пробули до часу заволодіння ними першими монахами християнами, можливо, наприкінці X ст. або раніше. На ознаки християнізації описаних комплексів вказують вирубані у їх західних залах ніші, призначені для вівтарів та костниць. За ознаками отриманих археологічних матеріалів, тривалість використання печерних комплексів християнами простежується до початку – середини XV ст.

Можливо, що на початковій стадії існування ці об'єкти виконували функцію печерних храмів, згаданих арабським географом X ст. аль Масуді на Чорній Горі в районі Карпат.

ЛІТЕРАТУРА

Берест Р.

- 2011 Середньовічні монастирі Галичини. – Львів. – 331 с.

Корчинський О.

- 1993 Науковий звіт Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства АН України (загону по дослідженню городищ Прикарпаття) у 1992 р. про підсумки археологічних досліджень. – С. 1–23.
- 1998 Слов'янські культові центри IX–XI ст. в околицях Стільського городища // Народознавчі Зошити. – Зошит 2 (20). – С. 129–133.
- 2007 Городище в селі Стільське на Львівщині (Короткий підсумок досліджень) // ЗНТШ. – Праці археологічної комісії. – Львів. – Том ССЛІІІ. – С. 490–510.
- 2008 Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі // МДАПВ. – Львів. – Вип. 12. – С. 267–282.
- 2008a До питання про історичне довкілля Стільського городища кінця VIII – початку XI ст. // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – Київ. – С. 72–83.
- 2010 Пам'ятки давньої історії та культури в околицях сіл Борусів, Суходіл та Поляна на Львівщині // МДАПВ. – Львів. – Вип. 14. – С. 402–423.

Мацек В.

- 1938 Княже-митрополиче Стільсько в Миколаївщині над Дністром // Наша Батьківщина. – Львів. – С. 129–131.
- 1995 Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України // Збірник тез повідомлень та доповідей наукової конференції. – Львів. – 2–3 лютого. – 124 с.

Тимощук Б.

- 1993 Ілівське городище-святинище // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції. – Львів. – С. 28–29.

Korczyński O.

- 2000 Ośrodki kultu pogańskiego dawnych Słowian w dorzeczu górnego Dniestru // Rocznik Przemyski. Archeologia. – T. XXXVI. – z. 1. – S. 67–82.

Korčinski O.

- 2004 Kuljtna središta Ljetopisnih Hrvata IX–XIV stolječa u okolici gradine Stiljsko u Ukrajini // Croatica Christiana Periodica. Časopis Instituta za Crkvenu Povijest Katolickog bogoslovskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu. God. XXVIII. Zagreb Broj 54.
- 2006 Kuljtna središta Istočnih Hrvata u okolici Stiljske Gradine // Bijeli Hrvati 1. Maveda. Rijeka. S. 60–67.

Orest KORCHYNSKY

THE CAVES AND CAVE COMPLEXES IN THE VICINITY OF THE TOWN
OF MYKOLAIV, LVIV REGION, UKRAINE

This article presents the results of a long-term archaeological investigation of numerous caves and cave complexes found in the Lviv Oblast of Ukraine in the region of the town of Mykolaiv and other local settlements such as Stil'sko, Iliv Dubrova, Velyka Volya.

The cave complexes located in the vicinity of Stil'sko, etc. are made up of numerous small caves most having an area between 2,5 and 9 m². Research established that the caves appeared no later than the end of the X century and served as dwellings for “skete-monks” who worked in the area centred on the medieval city of Stol'sko. The cells remained in use, with some intervals, until the end

of the XIV or possibly into the XV century. By the XIV century this region had been integrated into the Galician parent state.

The cave networks found on the face of the Lysa or Chorna Hora (mountain) near the town of Mykolaiv appeared no later than in the second half of the VIII century. Between the VIII and X centuries the caves were used as temples for the local Slavic pagan cult. Archaeological artifacts reveal that following the adoption of Christianity in the X century, Christian monks converted the cave networks into holy shrines for the Christian faith and utilized them as such until the middle of the XV century.